

VITI

VOLA TUKUTUKU NI
TUVAKI NI NODA
VANUA KEI NA
KENA BULA
VAKAIYAU

**VAKAMACALA LEKALEKA
NI
VOLA TUKUTUKU NI TUVAKI NI NODA
VANUA KEI NA KENA BULA VAKAIYAU**

AI VAKAMACALA TAUMADA

Ena Feperueri ni 2008, a vakarautaka kina na Matabose ni Vueti Viti me Vinaka vei Keda Kece (NCBBF), e dua nai vola vakamacala me yavu ni kena vakarautaki nai vola tukutuku ni tuvaki ni noda vanua kei na kena bula vakaiyau. A vakarautaki ka tabaki nai vola oqo ena vosa vaka Vavalagi, vosa vaka Viti, kei na vosa vaka Idia, qai veisoliyaki yani ki na veiyasai Viti, ka sala muria talega oqori na nodra lako yani nai vakalesilesi mera vakamacalataka nai vola oqo, ka ciqoma na nodra vakatutu na lewenivanua ena rauta e sivia na 1000 nai tikotiko kei na veikorokoro, oka kina na vei koro lelevu e Viti.

E boroya koto nai Vola Vakamacala oqo, edua nai yaloyalo ni bula e Viti ka sega ni vinaka sara ni dikevi lesu ena loma ni rua na yabaki sa oti. E vakaraitaka :

1. Na toro sobu ni bula ena noda vanua ka vu vakalevu mai na veitaravi ni kena kovei se tauri vakaukauwa na veiliutaki ni Matanitu.
2. Ni sa seavu yani na yalo ni cakacaka vata, kei na tawa veivakabauti vei ira na mata tamata.
3. Na kena sa lutu sobu nai vakatagedegede ni veiqaravi ka tubu cake na cakacaka vakailawaki.
4. Na malumalumumu ni rawa ka kei na vakatubui lavo (investment) ka vakavuna na lutu sobu ni rawa cakacaka vei ira na udolu na gone ka ra biu vuli mai ena veiyabaki
5. Na toso cake ni leqa ni veivakacacacakataki kei na dravudravua
6. Na toso cake ni kedrai wiliwili na tu vakaveitalia (squatter settlements), ka vakaikuritaka na sega ni vakavou ni nodra lisi na tei dovu;
7. Na dredre ni kena rawati na qele me vagalalataki, me vakayagataki ena veivakatorocaketaki kei na bula raraba.
8. Na sega ni sotavi rawa ni veiyalayalati ni veivoli ki vanuatani ena vuku ni kena sa mai cava e vuqa sara na lisi ni teitei ka vaka talega kina na vei yalayalati ni makete ni volitaki sulu (garments).
9. Na nodra gole vakayauyau na lewenivanua se vakaivola ena cakacaka ki vanuatani.
10. Na toro sobu ni vakatagedegede ni veiqaravi ena vei tabana eso vakamatanitu

11. Toso cake ni dinau ni matanitu, toso cake talega vakakina na sausaumi me na vakayacori, ka vakaleqa nai lavo ni vakatorocaketaki ni: veivakalivalivataki, ta ni gaunisala, qaravi ni tiko bulabula, veivakavaletaki kei na vuli; kei na
12. Na tuvaki vakaloloma ni gaunisala, i kelekele ni waqa, kei na gacagaca ni veiqaravi ni bula raraba.

Ena maliwa ni Feperueri kei na Jiulai 2008, a vakadikevi ka veitalanoataki kina na veikulutaga eso na tolu (3) na Matabose Lalai (National Task Teams) ka digitaki mai na Matabose ni Vueti Viti, kei na ciwa (9) na Mataveivosaki Lalai (Working Groups). E tokona vakalevu na vakadidike, kei na macala ni veivosaki kei ira na lewenivanua, na veika ka vakamacalataki taumada ena ivola vakamacala oqo (Consultation Document on the State of the Nation and Economy Report).

Na vakadidike kei na macala ni veivosaki kei ira na lewenivanua, e vakadeitaka na rai ni ra sa sega ni marautaka tiko na lewei Viti nai tuvaki ni vanua kei na kena bula vakailavo. Na vakanuinui kei na tatadra nei Viti vinaka ni oti na noda tuvakataki keda sa mai sikalutu. Sa basika e Viti e daidai na dredre ni bula vakailavo, tiko yavavala ni vanua kei na veitaravi ni vuaviri, yali na veivakabauti, sega na cakacaka, tubu cake ni dravudravua, na veiqati vakamatalotu, kei na duidui vakamatatamata, na nodra lako ki vanuatani na vakalesilesi, kei na tubu cake ni basu lawa kei na valavala kaukauwa.

E matata ni vuqa sara na ka e sa leqa tu e Viti edaidai, ka kuria oya na vakanananu ka siqemi ni sega ni rawa ni walia vakai koya na nona leqa o Viti.

Na kena wali na vei leqa lelevu e sotavi tu edai me vaka na leqa ni qele, na kena sega ni wasei vakatautauvata nai yau, na leqa ni cakacaka kei na vuli, kei na leqa ni tabana ni bula kei na veivakavaletaki – e vakatau sara tikoga vakalevu kina bula vakapolitiki ni dua na vanua kei ira na dauniveiliutaki vakabibi ko ira na daunipolitiki. Oya baleta ni sai koya saraga oqo na vuna levu ka ra digitaki kina. Na nodra sega ni rawa ni walia na veileqa oqo e ivakaraitaki ni malumalumu ni tuvaki ni bula vakamatani kei na walewale ni veiliutaki vei ira na liuliu.

Tabana E Dua: Na Vakavoui Ni Walewale Ni Veidigidigi

Na macala ni veivosaki ka vakayacori kei ira na lewenivanua kei ratou na Matabose Lalai e tolu kei na Mataveivosaki Lalai e ciwa, e dusia na malumalumu ena veitikina eso ni Yavu ni Vakavulewa kei nai tuvatuva vakapolitiki, vakabibi na leqa ni walewale ni veidigidigi, ka uto ni leqa nei Viti ka na gadrevi me wali sara vakatotolo.

E dua na vuna levu ka tubu cake tikoga kina na kena coqai na Yavu ni Vakavulewa, oya mai na iwalewale ni veidigidigi ka taurivaki tiko oqo, ni yavutaki ena veivakaduiduitaki vakamatatamata, ka vakaraitaki ena tolu na veidigidigi sa oti tekivu mai na 1997. Na maroroi kei na kena tubu cake nai wasewase ni dabedabe vakamatatamata kina Bose Lawa ena 1997, kei na vakayagataki ni walewale ni veidigidigi raraba, e vaqacacotaki ira na veisoqosoqo i le kaukauwa ka vakamalumalumutaki na politiki ni duavata kei na lomavata.

O ira na mata kina Bose Lawa ka ra digitaki mai na dabedabe vakamatatamata, e lailai sara na ka me ra tutaka se kauwai kina me baleti ira na veimatatamata tani. Oqo sa qai vakavuna ga mera vakayaloqacataki eso na daunipolitiki me ukutaki na veitukutuku eso me baleta na duidui vakamatatamata kei na vakamatalotu, ka me rawa kina na nodra dui le, baleta ni ra vakabauta ni sala duaduaga e rawa ni ra na qaqa kina oqo. Na kedrai soqoni kecega na kena lutu sobu na veivakabauti vei ira na veitikitiko, na kenai vakaraitaki oya na kena tubu cake na ivalavala voravora kei na vakacacani ni veivalenilotu.

Vakalekaleka, sa mai yali vei ira na lewenivanua na vakabauti kei na kena dinati nai walewale ni veidigidigi ena ruku ni Yavu ni Vakavulewa ni 1997. Sa tubu cake mai oqo na kena vinakati me dua nai walewale ni veidigidigi vou e dodonu ka savasava.

Na vuna ka gadrevi kina me veisau nai walewale ni veidigidigi

Na demokarasi se iwalewale ni matanitu ni lewenivanua e sa dau yavutaki tu ga na nodra matataki vakatautauvata na lewenivanua, ka ra digitaki na mata me ra tutaka na veilutaga bibi eso ni noda vanua kei na kena vakayagataki vakamatau na kena yau bula, me yaga vei keda kece. Ia me cakacakataki na demokarasi, e dodonu me galala ka savasava na kena veidigidigi. E dodonu talega me cakacakataki ena dua na sala ka vakaduavatataki keda na lewenivanua kina dua na tatadra ka ra sega ni wasei tani kina eso.

Ena 1996, a vakaraitaka kina na matabose ni kena dikevi na Yavu ni Vakavulewa (Reeves Constitution Review Commission), na kena dau vakayacori na politiki vakamatatamata enai walewale ni veidigidigi, ena nodratou tukuna:

“O ira na lewei Viti e dodonu me ra digidigi vakayalomatua ena kena raici se dodonu beka me ra toki laivi mai na iwalewale ni veidigidigi vakamatatamata ka mai vakavuna na politiki kina matanitu wase vakamatatamata, tekivu mai na gauna ni koloni.”

Na macala ni vakadidike ni veimatataki vakamatatamata ni matabose oqo e se yaga tiko ga ena gauna oqo me vaka ga ena 1996. Ena iyaloalo ka sa laurai tiko mai ena vica na yabaki sa oti, e sa daumaka me vaeavutaki vakadua nai walewale ni veidigidigi ka vakatau ena mata tamata. Na kena maroroi tikoga nai walewale ni veidigidigi vaka oqo e ivakaraitaki ni sega ni rokova ka cakacakataka o Viti na veidinadinati ni matanitu raraba ena Matabose Levu kei Vuravura me baleta na Dodonu kei na Galala ni Tamata Yadudua se United Nations Declaration of Human Rights kei na Veidinadinati ena kena bokoci na Veivakaduiduitaki Vakamatatamata se Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination. Na veidinadinati vaka oqo e vakadonuya na toso ki liu ni dua na vanua kei na kena cuqeni na vei tuvatuva eso ka sega ni vakatau ena mata tamata. Eso tale na veidinadinati me baleti ira nai taukei ni dua na vanua, e vakaraitaki kina ni nodra dodonu nai taukei e na tu ga ia me kakua ni vakavuna na nodra vakaduiduitaki na veimatatamata tale eso. Sa mai rua oti na vuaviri tekivu mai na gauna ka vakadonui kina na Yavu ni Vakavulewa ni 1997, ka vaka talega kina na tiko yavavala ni vanua. Oqo e vakabauti ni vu saraga mai na iwalewale ni veidigidigi vakamatatamata ka sa vakavuna tiko na veitawasei edaidai. Na veidigidigi vakamatatamata e sega ni se rawata me vakaduavatataki keda na lewenivanua, se taqomaka na nodra dodonu na veimatatamata tale eso. Sa vuqa sara na veiveisau e sa mai yaco, tekivu mai na 1987; na taukei sa ra iwiliwili levu duadua. Na veisau oqo sa vakacala na gagadre ni kena maroroi tikoga na veidigidigi vakamatatamata baleta ni dodonu me ra taqomaki talega na mata tamata tani ka ra iwiliwili lalai. Sa dodonu me vaqarai e dua na sala ka rawa ni tagutuvi kina na politiki vakamatatamata.

E vitu nai tuvatuva e tiko ena kena dikevi na vinaka ni iwalewale ni veidigidigi.

Na vei tuvatuva oqo e wili kina na;

1. Na kena vakadonui vakalawa (legitimacy) ni kena soli na kaukauwa mai vei ira na lewenivanua kina Bose Lawa (dua na lewenivanua, dua na digidigi ka vakatauca nai walewale ni veidigidigi qai laurai ni dodonu ka savasava);
2. Veika e vauci iko (accountability) – o ira na mata digitaki era na vauci ena nodra dui tavi;
3. Ke ra sa digitaki na mata, era na bulia vaka talega kina na nodra yavu ni vakavulewa vakaisoqosoqo vakapolitiki; ko ira na mata digitaki kina Bose Lawa, mai na veisoqosoqo vakapolitiki se veisoqosoqo ena taudaku ni matanitu, e dodonu me ra veirauti kei nai digidigi ni lewenivanua ka ra veidigitaki;
4. Na rawarawa ni kena vakayagataki nai walewale ni veidigidigi;
5. Nai walewale e dodonu me tutaka na veivakaduavatataki;
6. Ena dodonu talega me ciqomi mai vei ira na lewenivanua.

Nai walewale ni veidigidigi ka vakayagataki tiko e Viti edaidai, e sega ni sotava na veika ka vakaraitaki tiko oqo. E sega talega ni sotava na gagadre ka sa basika tiko e Viti, ena kena vinakati me dua nai walewale ni veidigidigi ka semati kina na noda duidui ka sega ni vakaleqa vakalevu sara. E dau laurai ni macala ni veidigidigi e sega ni dodonu ka matau; e dua nai vakaraitaki, oya na nodratou sega ni rawata e dua nai dadedabe na National Federation Party dina ga ni a levu na veitokoni veiratou. Na veilecayaki ni macala ni veidigidigi e yavutaki ena kena sega ni veiraurau vinaka na digidigi ni tamata yadua kei nai wiliwili ni digidigi e rawa ena dua nai wasewase ni vanua ni veidigidigi.

Edua na kena ivakaraitaki ena yabaki 2006, e rejisitaki enai dadedabe ni taukei mai Namosi e 3,340 na dauveidigitaki, ia e 19,044 era rejisitaki enai dadedabe ni taukei e Nadroga/Navosa. Na kedra vakatautauvatataki nai wiliwili ni dauniveidigidigi ka ra volai mai na 17 nai wasewase ni dadedabe vakaitaukei vakayasana, oya e 9,521 dua nai wasewase, ia na kena vakatautauvatataki ena 6 ga nai dadedabe ni taukei ena vanua ni cakacaka, e 15, 930 dua nai wasewase.

Enai vakaraitaki ka toka e cake, e kune talega kina ni dodonu ni lewenivanua e mai vakuwai enai walewale ni veidigidigi. Na veika oqo e vakabuwwataka nai walewale ni veidigidigi ka vakayagataki tiko edaidai, baleta ni ra sega ni rawa ni vakabauti eso nai walewale ni veidigidigi me ra vakaraitaka nai tukutuku dina, kei na so nai tuvatuva me vakayagataka na matanitu. E laurai talega ni sega ni rawarawa nai walewale ni veidigidigi ka vakayagataki tiko ena gauna oqo, na kenai vakaraitaki oya na kena sega ni vakabau edua nai wase levu ni digidigi ni lewenivanua tekivu mai na 1999.

Ena vuku ni vakatutu ka sa vakatura tiko na matabose, oya me veisautaki nai vakarau ni veidigidigi, sa vakadeuca kina na NCBBF eso na tiki ni vakarau ni veidigidigi ka taurivaki tiko ena gauna oqo. Na veitikina lelevu ka sa kune oya:

1. Nai vakarau cava ni veidigidigi e ganita me sosomitaka nai walewale ka taurivaki tiko ena gauna oqo?
2. E dodonu me tikoga nai dadedabe vakamatatamata se me sa sosomitaka nai dadedabe veicurumaki?
3. Ena vakarautaki vakacava nai yalayala ni vanua ni veidigidigi me vakadeitaki kina e dua na matanitu ka matataki kina na lewenivanua ena dua na veidigidigi, dua na tamata dua na digidigi?

E laurai ni rau veiwekani voleka sara nai matai kei na karua ni taro ena vakasama me baleta na kena kau laivi nai walewale ni politiki vakamatatamata. Ena sega ni salavata na vakasama ni kena segati me bokoci se valuti na politiki vakamatatamata kevaka e taurivaki tikoga na veidigidigi enai dadedabe vakamatatamata.

E sega ni dodonu me ra vakasaurarataki na lewenivanua me ra vakaraitaka se kawa tamata cava era lewena me rawa ni ra qai vakaitavi kina ena veidigidigi. E nanumi me iwalewale ni veidigidigi me na taurivaki me raici ni na vakadeitaka nai rairai ni lewe ni noda vanua kece sara. Ni mai oti na kena vakadikevi, veivosakitaki ka vakasamataki vakavinaka na veika me baleta na veidigidigi, era sa lomavata ka duavata kina na lewe ni NCBBF ni iwali uasivi duadua ka rauti Viti vinaka oya ka vakatokai na Proportional Representation (PR).

Nai vakarau ni veidigidigi oqo (PR) esa vakadeitaka talega na Matabose ni Veidigidigi (Electoral Commission) ni ganiti Viti vinaka. E duavata na NCBBF ni kena rawati na vakatautauvatataki ni yalayala ni vanua ni veidigidigi (equitable boundaries) ena vakatautaki vakalevu sara kina ivakarau ni veidigidigi ena Proportional Representation (PR), eda na vakayagataka. Ni oti na kena vakadeuci vakamatailailai na tolu na tiki ni veidigidigi ena PR, oya na veisoli ni digidigi yadudua (single transferable vote), na veisoli ni digidigi cokovata (mixed member transferable vote) kei na digidigi vakaituvatuva (list system), sa ciqoma na NCBBF na veidigidigi vakaituvatuva (list system) ni vakarau vinaka me taurivaki. E yavutaki na lewa oqo ena vica na yavu me vaka na dodonu kei na savasava ni vakarau ni veidigidigi oqo ena vakadeitaka na duri ni Bose Lawa ka matataki kina vakavinaka na lewenivanua kece; ena vakalevutaka talega na nodra dinata na nodrai tavi na veisoqosoqo vakapolitiki kivei ira na lewe ni nodrai soqosoqo ka vaka kina na dodonu ni nona rawa ni digitaka na lewenivanua na mata era nanuma ni na vinaka me matataki ira. Eso tale na ka e vinaka kina nai vakarau oqo, oya ni na laurai vinaka kina na levu ni dina ni digidigi ka na rawarawa talega nai vakarau ni kena qaravi.

E sa vakatura na NCBBF me:

1. Na bokoci ni veidigidigi vakamatamata me vaka e virikotori ena Yavu ni Vakavulewa kei na Lawa levu ni veidigidigi (Electoral Act 1998);
2. Me sa vakayagataki na veidigidigi veicurumaki vakatautauvata (common roll) ena veidigidigi kece e Viti;
3. Na taurivaki ni walewale ni veidigidigi na Proportional Representation; kei
4. Na veisautaki ni vakarau ni veidigidigi ni bera na veidigidigi ka tarava.

E vakadonuya talega na NCBBF me dikevi eso tale na veitikina lalai, me vaka na kena vakalailaitaki ki na vica ga nai wasewase lelevu ni vanua ni veidigidigi, me rawa ni ganita nai walewale ni PR ka sa vakaturi tiko, ka me sa bokoci talega vakadua na tiki ni lawa ni Yavu ni Vakavulewa ka vakatulewataka me ra wase kaukauwa na veisoqosoqo vakapolitiki ena kena cicivaki na matanitu (mandatory power sharing).

E vakatura talega na NCBBF, me sa tosoi sobu na yabaki ni veidigidigi mai na 21 kina 18, kei na kena bokoci na lawa ka vakaukauwataki keda na lewenivanua me da veidigidigi ia me sa vakatau ga vua na lewenivanua.

Eso tale na veitikina me baleta na veidigidigi me vakataka nai wiliwili ni mata ena bose lawa, kei na balavu ni gauna ni nodra mata, na kena veisautaki na Yavu ni Vakavulewa me tiko kina na tiki ni lawa me baleta na veidigidigi ni dua na ulutaga se vakatutu (referendum), na nodra vakatarai na lewei Viti ka ra sa lewe ni vanua tudei mai vanuatani me ra veidigidigi kei nai tavi kei nai wiliwili ni mata ena seneti, ka me veivosakitaki talega.

Tabana E Rua: Nai Vakatakilakila, Nai Tavi Ni Matalotu, Nai Tovo Kei Na Vuli, Kei Na Buli Vanua

E dua na vu ni leqa ka tara tiko na noda vanua, oya na sega ni duavata; na veisau ni walewale ni veidigidigi e bibi, ia ena sega ni iwali duaduaga ni tikina oqo. E dodonu me da cakacakataka na noda duavata ka yavutaki ena veika eda duavata kina, ka me dei vei keda ni da na bula veimaliwai tiko ena veigauna mai muri. E dodonu me matata ni noda bula vata e sa ka ena tekivu sara mai liu ka sa vakadulaka tu eso nai vakarau ni veiwekani kei na veikilai matata. E okati eke na noda vakananumi ni da sa mai dua ga na lewenivanua ena vakanananu ni noda sucu ka bula e Viti, ka semati na noda veiwekani ena sagavulu na yabaki ka da mai bula vata tu kina vakamatatamata duidui, ia eda sa mai duavata ena noda okati Viti me noda vanua.

E okati talega eke na noda kauwaitaka ka vakabibitaka na noda duavata ena veika eso ka semati keda vata ena draki ni bula vakaveiwekani, vakavanua, vakabisinisi kei ira na dui veimatatamata ena noda bula ni veisiga. E dusia talega ni sa tiko nai tavi bibi ni noda saga me vakabibitaki na kena kauwaitaki na veika e semati keda vata vakalewenivanua e Viti, ka tara cake na kena mai kune e dua nai vakatakilakila me ganiti keda vakalewei Viti. E vakadinadinataki ena veivakasama e ciqomi rawa ni oqo edua na ulutaga bibi ka dodonu me veivosakitaki vakavinaka. E vakataucokotaki nai vakatakilakila ni vanua ena noda i tovo kei na nodra ivakarau na lewena, kei na kena veitikotiko ka vakabokocitaki ena veika bibi me vakataka na kuila kei na sere ni vanua.

Nai vakatakilakila raraba e vakaduavatataki keda kece na lewenivanua ka rabailevu na ka eda duavata kina ka vauci keda kece kina noda lewe ni dua na vanua. Nai vakatakilakila raraba e ka bibi sara ena vakasama ni kena qaravi edua na vanua ka ni vakarautaka na nodra qaravi vakatautauvata na lewenivanua kecega. Ena vuku ni tikina oqo, e dodonu me laurai ni sega ni tokona na matanitu e dua na gagadre ka vakatabakidua ga kina dua nai lawalawa.

E ka bibi dina me da duavata na lewenivanua kece ena noda saqata na veivakaduiduitaki ka kauta laivi na noda vanua mai na politiki vakamatatamata. Ena gauna oqo, e vakaukauwataka na noda cakacaka vakamatatamata na kena vakaduri tu eso na veitikotiko ka yavutaki tu ena veiqaravi vakamatatamata se mata vakabauta. Oqo e vakavuna na kena matata cake na veika vakamatatamata mai na veika raraba me baleti keda kece ka vaka kina na kena vakalutumi laivi na ulutaga ni kawa tamata cava ka tu ena vuqa nai vola se fomu vakamatatamata.

Nai tavi ni lotu, vuli kei na ivakarau vakavanua

Na vuli e vakayagataki ena buli vanua, ia nai vakarau vakavanua kei na lotu e rau dau bulia na veika e kilai kina edua nai wasewase ni tamata, ka rau tiki bibi sara ni kena dau buli na veika meda kilai kece kina (national identity). Na ka e gadrevi ena buli cake ni dua na ulutaga meda kilai vata kina, oya na vakabibitaki ni so na ka, me vaka na “yacada raraba”. Oqo na yavu ena bulia cake na duavata kei na noda cakacaka vata.

E vakadinadinataki ni vaka me rau sega ni vakataucokotaka tiko na nodrau itavi na lotu kei na vanua ena cakacaka ni veivakaduavatataki, ia erau dau vakauqeta tale tiko na veivakaduiduitaki. Ena uasivi me vakamatatataki na veitikina bibi ka ra tautauvata kina na veimatalotu kei nai tovo ni veimatatamata ka me ra vakayagataki me ra i ulutaga ni veivosaki raraba me vukea na veikilai kei na noda veimaliwai vinaka. Na vakasama ni noda rawa ni bula vata e yavutaki ena “multi-racialism” kei na “pluralism”, ia e laurai ni vaka me sega ni rau cakacaka tiko vakavinaka.

Eso na ulutaga lelevu ka vakavuna tiko na bula tatawasewase era sa tokona tiko oqo:

- 1 Ni sega ni dua na ka eda kilai vata kece kina (no common identity)
- 2 Na kena sega ni tu enai tuvatuva ni veivakatavulici (school curriculum) na ulutaga me vakavulici kina na bula veimaliwai vinaka ni lewenivanua kece.
- 3 E sega talega ni dau vakayacori na nodra vulici vata na veivakabauta vakalotu; nai tovo kei nai vakarau ni bula dina kei na rokovi kei na dokai ni veika e tukuni keda (national symbol)
- 4 Na kena sega ni ra dau cakacaka vata ka veirogoci na noda iliuliu vakalotu, vakavanua, vakapolitiki.

E okati ena cakacaka ni kena buli edua na ka me da kila kece vata kina na kena vakadikevi ka veivosakitaki nai tukutuku me baleta na noda vanua, na nodai tovo kei nai valavala ka vakakina na veika eda namaka me tu e Viti. Na veika oqo e dodonu me laurai me sa vakayacori ena gauna oqo ka me vakaitavi kina na veimatatamata

kece sara. O ira na nodai liuliu e dodonu me ra vakaliuca na veika raraba ka kakua ni ra qarava tikoga na veika me baleti ira kei na nodra kawa tamata. E dodonu me vaqacacotaki na veiqaravi ni veitabana kece e Viti ka me ra tutaka me dua na ka me da kilai vata kina ka vakakina na cakacakataki ni veika me baleta na noda vanua raraba. Ena gauna oqo e sa sega ni tiko edua na yacada vata kece me da kilai kina na lewe ni vanua e Viti. E vakatututaka na NCBBF me yaca ni noda vanua ko “Fiji” ka me da sa vakatokai na lewena kece me “Fijian”; ka me sai koya oqo na ka eda kilai kece kina. E vakatututaki talega me maroroi tu ga na vei yaca eso me vaka na i Taukei, Fijian, Indian se Fijian Chinese. E vakatututaka talega na NCBBF na buli ni dua na lawa me vakatabuya na veivakaduiduitaki (Anti-Racial Discrimination Act) ka vakakina edua nai vakarau me volai kece tu kina na yacada na lewe ni vanua e Viti.

E sa veivakauqeti na NCBBF kina vei matai soqosoqo kece ena noda vanua, meda duavata ena kena vakabulabulataki na nodai tovo, na kena vakacurumi ena ituvatuva ni lesoni ni vuli na vei ulutaga bibi ni buli vanua, na vakatavulici ni yavu dina, dodonu, bula veilomani kei na bula sautu; ka me vaqacacotaki na kena vakayagataki nai vakatakilakila me vaka na kuila, sere ni vanua kei na ilavo ena veikoronivuli, veivalenivolavola ka me laurai talega ena kena vakacurumi kina na vosa vakaviti, vaka Idia kei na vaka vavalagi.

E vakatututaka talega na NCBBF na kena vakatavulici na vosa vakaviti, hindi kei na vaka vavalagi mai na kalasi 5 kina fomu 7 ena vei koronivuli kece sara; me tauyavutaki e dua na matabose ni veivakaduavatataki (Commission of Healing, Truth and Justice); na kena vakatavulici na lotu; na kena vaqacacotaki na veiwasei ena veimatalotu kece sara; na kena tauyavutaki edua na National Book Trust me tabaka nai vola ni vuli kei nai vola ni wiliwili nodra na gone; na kena vakacurumi na vakavulici ni tovo ena tuvatuva ni lesoni; na kena volai vakamatata na yavu ni noda duavata kei na bula vata me yavu ni noda tatadra kei na sasaga me vaka e tuvai tu ena Yavutu ni Veisau, Bula Sautu kei na Toso ki Liu, ka me okati me dua na tiki ni lavelave (schedule) ni noda Yavu ni Vakavulewa.

Tabana E 3: Na Bokoci Ni Vuaviri

Nai vakarau ni veidigidigi vakayacori ena galala ka da vakatautauvatataki kina, ka semati vata kei na kena sa rawati na noda ivakatakilakila ka vakaduavatataki keda, ena sega ga ni rawa ni vakataudeitaka ni sa na kau laivi tani vakadua na kena dau tauri vakaukauwa na matanitu se na cycle of coups.

Ena kena ciqomi na nodra vakatutu na lewenivanua, e vakadeitaki kina na nodra gagadre me sa muduki vakadua na kena dau vuaviritaki na matanitu. Na vuaviri e

sa vakavuna sara e levu na mavoa ena levu na veitabana ni veiqaravi vakavanua, vakailavo, vakamatatamata ka yacova sara na veikoronivuli ni vuli cakacaka ka vaka kina na veiwekani nei Viti kina vanuatani. Na vuaviri e vakalolovirataka na bula ni veiliutaki vakamatanitu kei na kena vakamuri na lawa. Na vuaviri e vakaleqa na nodra bula na tamata, vakacacana na veivakabauti ena bula vakavanua kei na bula vakailavo ka qai laiva tu na mavoa ena noda bula vakaitikotiko. E dina ga ni dau tubu mai eso na kaukauwa ena maliwa ni veigauna ena noda bula vakaitikotiko, e sega ni dua e qaqa ena cici balavu ni vuaviri. Era sa bau vakaleqai na veitabana kece sara ena vuku ni veika oqo. Ena nodra vosa na Liuliu ni Matanitu enai matai ni bosa ni NCBBF enai ka 16 ni Janueri 2008, e vakaraitaka kina ni kena sagai me tarovi na vuaviri, sa na dua vei ira na ulutaga bibi me na veivosakitaki ena kena sosokumuni nai tukutuku me baleta na Yavutu ni Veisau, Bula Sautu kei na Toso ki Liu.

Na cava e rawa ni caka me tarova na vuaviri?

E levu tale era vakaitavi kei na mataivalu ena vuaviri, wili kina nai taukei ni bisinisi kei na veisoqosoqo vakapolitiki, ka ra vakayagataka na veisala butobuto eso kei na mataivalu me rawa kina na lomadra. E vica tale era veivuke ena kena vakayacori na vuaviri; nai tuvaki ni bula vakailavo kei nai yau ka vakavuna na nodra tagi na veisoqosoqo vakapolitiki, kei na nodra vakayagataki eso mai vei ira na daunipolitiki; ena so na gauna, na malumalumu ni veiliutaki e vakavuna na veivakaduiduitaki ka yaco na veiravuravui; na kena moici na vakanananu ni lewenivanua enai tukutuku lasu, kei na bula vakavanua, e vakavuna na nodra rawati na lewenivanua me ra vakaitavi ena veika e sega ni vakalawa ka vuqa na gauna era vakaitavi talega na lotu ena kena sagai na veitikina oqo. Oqo e vica tale na ka e dodonu me kilai ka veivosakitaki kevaka me tarovi na vuaviri.

E 13 na ulutaga lelevu e rawa ni vakayagataki ena kena sagai me tarovi na vuaviri e Viti. Oka kina na kena wali na leqa ni bula vakaitikotiko kei na bula vakailavo, nai tavi ni noda mataivalu ka me kau voleka vei ira na lewenivanua, vakaukauwataki ka vaqaqacotaki na veiqaravi ni veitabana vakamatanitu kei na veitabana tale eso ka luluqa tu na nodra veiqaravi ena gauna oqo, veikoronivuli ni vuli cakacaka, vakauqeti na noda cakacaka vata na lewenivanua ena kena vakavoui na noda i walewale ni veidigidigi; na kena buli eso na nai vakarau ni noda veiwekani raraba, veivakaduavatataki kei na veivosovosoti; kei na kena wasei vakamatata nai tavi ni lotu kei na matanitu; kei na kena vakaukauwataki na vakatatabu (sanctions) vei ira na vakaitavi ena vuaviri.

Na veilutaga e 13 oqo era bibi kece, ia, e dua e bibi cake sara oya na kena dikevi tale nai tavi ni noda mataivalu. Na vakanananu oqo meda lako tani mai nai vakarau ni veiqaravi makawa (hard security) ki nai vakarau vou ni veiqaravi ka vakaliuca tiko

na Matabose kei Vuravura (UN), oya na kedra taqomaki na lewenivanua ena bula raraba (human security). Na nodra taqomaki na lewenivanua, e uto ni nodra veiqaravi ka bibi cake mai na vakananau ka dau vakayagataki e liu oya ena kena taqomaki na vanua. Na NCBBF e kaciva edua na veitalanoa raraba me baleta na mataivalu ena veigauna mai muri, ka vakatura kina eso nai vakarau ni veitaqomaki, me vaka na nodra vakatavulici nai tabagone e Viti, ka na vakaitavi kina na mataivalu. E vakaturi talega kina eso na veigaunisala vakalawa me dau vakatarai kina na mataivalu me veitalanoa kei na matanitu ena ulutaga me baleta na veiliutaki vinaka.

Sa tu talega eso na vakatulewa ena kena raici me wasei vakatautauvata na nodra vakaitavi na veimatatamata kei na cauravou kei na goneyalewa ena mataivalu. Na rai ni mataivalu me baleta na Bose Lawa; kei na kena vakavinakataki cake na noda veimaliwai na lewenivanua kei na mataivalu.

Na qaravi ni tabana ni veitaqomaki

Na lawa ka vauca na tabana ni veitaqomaki e Viti, e dodonu me veisautaki me ganita na veileqa kei na draki ni veiqaravi ni kena sotavi na nodra gagadre na lewenivanua, ka me vakarabailevutaki na veiqaravi nodra na tabana ni veitaqomaki me okata na veivakatorocaketaki raraba.

E dodonu talega me raici na kena vakaturi edua nai walewale ni nodra veisemati vinaka na matanitu kei na lewenivanua, me rawa kina ni vakalailaitaka na duidui ka dau tiko ena kedrau maliwa na matanitu kei ira era maroro'i ena rukuna.

Nai tuvatuva oqo, e dodonu me vakmatatataka na veiqaravi ni mataivalu kei na ovisa me rawa ni rau vakaitavi ena veiqaravi raraba ka ra wasea vata kei na veitabana ena taudaku ni matanitu, lotu kei na vanua ka dodonu me vakabibitaki na kena tomani tiko nai walewale ni veiqaravi vakaoqo, ena veigauna kece sara.

E vakatura na NCBBF me vakalevutaki na wiliwili ni Matabose ni Veitaqomaki me okati kina na mataivalu, ovisa, veimatabose ena taudaku ni matanitu, matabose ni marama, tabana ni veiqaravi ni vuli kei na veiqaravi raraba. E dodonu talega me vakaduri eso na veigacagaca ni veiqaravi me vaka na National Intelligence Committee ka vakaturi tiko ena loma ni vakatutu ni matabose.

Tabana E Va: Na Kena Vaqacotaki Na Demokarasi

Na kena voroki na vakayacori ni vuaviri, sa na vakatotototaka sara na kena vakayautaki ni dua na matanitu vinaka (oqo e okati kina nai walewale ni veidigidigi)

ka kaukauwa. E levu vei ira na veitabana vaka Matabose ni Vuravura (United Nations), era tukuna ni veiliutaki vinaka ena rawati ke vakayagataki e 8 na yavu lelevu ka yaga. Sai ira oqo na vakaitavi vata, vauci vata ena dua na lewa, vesuki enai tavi, tu vakarau, bulabula nona veiqaravi ka rawa ena kena gauna, vakatautauvatataki ka vakaikuritaki, ka me muri ga na lawa.

E vakadeitaka ni na vakalailaitaki na veiqaravi vakailawaki; rogoci na domodra na lewe lailai, ka sa rogoci talega na nodra i le na vakaloloma kei na dravudravua ena bula ni veiliutaki. E sotava talega na veika me baleta na qaravi ni lewenivanua edaidai kei na veigauna mai muri. Nai vakarau ni veiqaravi vinaka vakamatanitu e dodonu me kabi dei tu mei vakarau tudei ni vakanananu kei na bula vakapolitiki e Viti. Na yavu ni matanitu vinaka e dodonu me vakayagataki enai walewale ni cicivaki matanitu, na kena qaravi na veitabana ena veisiga, buli lewa, kei nai vakarau ni veiqaravi vei ira na lewenivanua.

Na veivanua ka gadrevi kina na veisau e okati kina na kena vakavinakataki na veiqaravi ni tabana vakalawa e Viti; kei ira na qarava na kena maroroi me muri na lawa; ka veitautiligataki vata kei na kena yadravi raraba na noda vanua; taba ni veiqaravi kei na tikina eso me vaqacacotaka na cakacaka vakasavasava kei na cakacaka vakadodonu (oka kina na kena tauyavutaki na Lawa ni Galala ni Tukutuku), nai tavi ni vola itukutuku ena kena tokoni na veiqaravi vinaka kei na veivakatorocaketaki raraba. Na kena vaqacacotaki na veiqaravi ni tabana vaka lawa.

E dodonu me vakarau tudei ni bula e na dua na vanua na kena vakamuri na lawa. Ni vakayacori vaka veitarataravi na vuaviri e Viti e sa talaraki sara ga kina na yavu bibi qo ka sa vakadredretaka na veiqaravi ni Tabana Vaka Lawa. E na gauna ni draki drakidrakita oqo, e vakadinadinataki ni tomana tiko ga na nona veiqaravi na vei tabacacacaka e ra semati ena cakacaka ni veiqaravi ni vei tabana vaka lawa e Viti. E dina ga ni vuaviri e vuni dredre ka dau sotava na tabana ni lawa kei na mataveilewai, e vuqa tale na veika e umani e na leqa e sotava na kena cakacakataki na lawa e so me vaka na leqa ni malumalumu ni veiqaravi ni kena taqomaki na lawa, na nanuma ni berabera na veiqaravi ni mataveilewai, lailai ni kena tukuni ka kaburaki na veiqaravi, leqa ni veiqaravi ni mataveilewai kei na veitikina ka gadrevi kina na veisau e na cakacaka vaka dau ni lawa, kilai kei na rawati ni yavu ni lawa e Viti, kei na gagadre me vakavinakataki cake na maroroi ni tukutuku e na kena vale se na public registry. Na sasaga ni kena veisautaki e sa yaco tiko ka levu na ka e sa mai yaco rawa e na loma ni tini na yabaki sa oti, ia, sa vakaturi tiko me toroi cake na i vakatagedegede ni veiqaravi e na tabana vakalawa. Nai Vola Tukutuku oqo e vakatura tiko na veisala eso me vakavinakataka na nodra vakaramataki na tamata e na vuku ni lawa; me vukei na dravudravua e na taqomaki ni nodra dodonu; vakaukauwataki cake na galala kei na lewa ni tabana ni lawa kei na mataveilewai me veiqaravi vinaka; me

walia na dredre ena mataveilewai ka vakavinakataka cake na veisala eso me veisau kina lawa ni noda vanua.

E vuqa na veitalanoa e sa vakayacori e na vuku ni nodra veiqaravi nai vakalesilesi se na dau ni lewa e na gauna ni vuaviri ka vakatarogi kina na nodra tu vakataki ira. Ia, baleta ni se tiko e na mataveilewai na veika me baleta na tikina oqo, e na sega kina ni tukuna e dua na ka na vola tukutuku oqo e na vuku ni veika me baleta na tabana vakalawa, ka me vakadeitaka ga ni vuaviri e dau vunidredre e na kena qaravi na maroro ni lawa. E vatututaka na i vola tukutuku oqo, e na sasaga ni noda vakalesui kina bula vaka democracy, ni sa bibi me vakabibitaki na lawa e na kena sasagataki na veisau e na veitiki ni veiqaravi me vakadeitaki kina na bula vaka democracy e Viti.

Na vakatorocaketaki ni veiqaravi ni tabana ni ovisa kei na vale ni veivesu

Ena tikina me baleta na veika vakailavo kei na bula raraba, e tu na nanuma ni sa toro sobu tikoga na i tuvaki ni lawa ka sa sasaga dredre tiko me valuta na tabana ni ovisa kei na Tabana ni Vale ni Veivesu. E tiko talega na kila ni veitaqomaki veicurumaki e Viti ka sa soli kina eso na bolebole vou ena basulawa ka yavutaki mai vanuatani, veivakarerei kei na vakacaca, e gadreva na cakacakavata kei na duavata.

Eso na vakatutu sa vakayacori me vakavinakataka na nodra veiqaravi na Tabana ni Ovisa kei na Tabacakacaka ni vale ni veivesu. Sa vakatura na NCBBF e rauta ni 4 na tabana ni veitaratara vakatotolo (quick response) ena tabana ni Ovisa e Viti, me raica ka vakasavasavataka ka vakalailaitaka nai tovo ca, me vaka na cala ni veivakamavoataki me rawa kina ni lutu sobu na cala ena 20 na pasede ena dua na yabaki. Sa vakatura talega na NCBBF me raici vakalevu cake na kena vakalutumi sobu kina 10 na pasede dua na yabaki, nai vakatagedegede ni cala baleti ira na marama kei na gone me vaka na kucu, vesu yalewa, vakarau kaukauwa ena vuvale, ka vakarautaki na kenai yaya ena veitikitiko ni ovisa me qarava na veileqa vaka oqo. E kila na NCBBF ni sega soti ni taucoko na kena dau tukuni se ripotetaki mai na cala ka sa vakatura me vakayacori na vakadidike me laurai vinaka cake kina na cala cava e vakayacori kei na kenai tuvaki e Viti raraba, ena rairai me tukunikataki mai vakavinaka na cala.

E koto talega na gagadre ena kena raici vakavinaka cake na tarovi ni cala, ena vakalevutaki cake na veiwekani ni lewenivanua kei na Ovisa e Viti raraba me kilai kina nai tavi levu me vakaitavi kina na lewenivanua kei na tabana vakaitaukei ena kena valuta na cala ka tauyavutaki e dua na tabana ni Matabose ni Tatarovi ni Cala me ra lewena na cakacaka vakamatani kei na cakacaka ena taudaku ni matanitu. E

kena itavi me valuta nai tuvaki ca ni bula raraba kei na veivakailavotaki, o koya sa dau vakavuna na cala. Sa raici tale nai rairai ni tabana ni ovisa ena kena vakayacori na vuli kei na veika tale eso.

Ena vuku ni veiqaravi e Vale ni Veivesu, sa vakatura na NCBBF me vukica na veika e vakaliuca mai na veitotogitaki ki na veivakadodonutaki, ka veisautaki na rai kei na nodra vakayagataki na ovisa, me vaka e tekivu na lawa ni Vale ni Veivesu kei na veivakadodonutaki.

Sa dodonu talega me vakanamata tiko na Vale ni Veivesu kina kena vakalailaitaki nai wiliwili ni kaivesu ena yabaki 2010, ka vakadeitaki me ra tikoga e vale ni veivesu ko ira ka ra rerevaki mai vei ira na lewenivanua. Ena vuku ni tikina koya, sa dodonu me vakayagataka vakalevu cake na vale ni veivesu na vale lalaga–musu, veiqaravi kivei ira na lewenivanua, kaivesu vakamua-ni-macawa, tuvatuva ni veisau me vakalailaitaka na vakatagedegede ni ni kaivesu e Viti. Sa dodonu kina tabana ni vale ni veivesu me vakasaqara na veigaunisala me vakalailaitaka kina na nodra lesu tale ki loma ko ira sa suka ena kena vakayacori eso nai tuvatuva ni veivakatorocaketaki, ka veiqaravi kina lewenivanua mera cakacaka kina ni ra sa suka. E tu talega na gagadre me vakalevutaki cake na cakacaka ni veivoli e loma ni vale ni veivesu, me vaka nai tuvatuva vakailavo ka maroroi rawa kina eso nai lavo e rawati.

Na cakacaka vakadodonu

Nai walewale vinaka duadua ni veiqaravi ni matanitu o koya ka rawa ni maroroya na veivakabauti, na dina kei na nodra veitokoni na lewenivanua. Na veivakabauti e rawa walega ni tara cake, kevaka era vakayacora vakadodonu ka vakavinaka na vakaillesilesi ena veitabana era veiqaravi kina ka muria na lawa e vauca nodra veiqaravi, ka rawa ni ra saumi taro ena nodra cakacaka. E kilai ni so nai liuliu kei na vakaillesilesi era kila ni rawa ni ra levea nai totogi. Na vakavinakataki ni cakacaka dodonu e Viti, e gadrevi kina na nodra cakacaka eso na tabana ka tekivutaki ena kena vakavinakataki vakalevu nai tavi ni Bose Lawa ena nona wadrava toka me dodonu na veiqaravi ni matanitu. Na nodra veitokoni na lewenivanua me vakaoti kina na cakacaka butobuto e dodonu me vakauqeti. Na NCBBF e dikeva yadua na nodra veiqaravi na veitabana ka dodonu me ra yadrava tiko na cakacaka vakadodonu me vakataka na: Public Accounts Committee ni Bose Lawa, na vale ni Volavola ni Auditor General, Ombudsman kei na Fiji Independent Commission Against Corruption (FICAC). Na NCBBF e vakatura eso na sala me vakavinakataki kina nai tuvaki, mana kei na vakayagataki ni veitabana oqo, me ratou qarava rawa kina na nodratou i tavi. E vakasamataki vakabibi na cakacaka vakai ira ni veitabana oqo ka vakadeitaki ena gauna vata koya ni ra qarava sara vakadodonu na nodra cakacaka.

Na cakacaka vakasavasava

Na cakacaka dodonu e dredre ni vakaukauwataki ke sega na cakacaka savasava. Na nodra cakacaka na vakalesilesi vakamataniu e dodonu me dolavi vakalevu me ra vakalewa na lewenivanua. Dina ga ni tutaka na Yavu ni Vakavulewa ni 1997 na tekivutaki ni lawa “ me soli vei ira na lewenivanua na dodonu me ra raica na veitukutuku vakacacaka ni mataniu kei na veitabana”, ia e se bera ni dua na lawa e vauci kina. Ia na curumi ni tukutuku e vakatokai e vuravura taucoko mei cegu bula ni veiliutaki vakalewenivanua kei na dodonu ni tamata yadua.

Na Lawa ni Tukutuku, e vukea vakalevu nai tuvaki kei Viti kei na mataniu veiliutaki ni lewenivanua, ena gagacaga ni veiliutaki ni lewenivanua, ka vaka talega kina na kena vakavinakataki na nodra kila na cava e cakava tiko na mataniu. Ena vukea cake nai vakatagedegede ni vakatulewa ena mataniu baleta ni kila ni lewa taucoko e dodonu me vakalewai, e vakalevu na nanuma ni na caka vakavinaka ka vakasavasava. Ena vakavinakataka cake na maroroi ni tukutuku ni cakacaka ena mataniu kei na nona vakarautaka na cakacaka savasava ena vakalailaitaka na cakacaka butobuto. Na lawa, ena vakatara edua na tamata e tiko na nona kudru baleta ni dua na lewa baleti koya. Me rawa nai tukutuku, e vinakata me kila se cava e yaco kina na lewa kevaka e vakabauti ni cala vakalawa ia ena qai bolei koya. E vakavinakataka cake na duavata kei na vakatoroicaketaki ni cakacaka ena loma ni mataniu ka vakavurea na gauna me taura na mataniu me vakadodonutaka na nona cakacaka.

Na cakacaka savasava talega e gadreva na veisau vei ira na lewenivanua – mai na kenai vakarau dau caka vuni, kina kila na dodonu ni lewenivanua. Qo e matataka e dua nai vakarau vou ena keda maliwa. E dua nai tovo vou ena noda dolavi keda, ena vakaukauwataka na lewenivanua me vakayagataka nai tukutuku e rawati ena Lawa ni Tukutuku (Freedom of Information Law), me saga nai vakatagedegede e vinaka cake ni vakau ni veiqaravi kei na vakatagedegede e cake ni cakacaka ena mataniu, kei na matacakacaka ni lewenivanua. Vakalekaleka e vakauqeta ka vakania edua na gagadre ki nai vakatagedegede vinaka ni veiqaravi ni mataniu, o koya ka na kilai kina na vakavinataki cake ni bula ni lewenivanua.

E so tale na vakatutu matailalai e gadrevi vakalevu ena tiko yani ena Lawa ni Tukutuku enai ka 4 ni wase. Na NCBBF e vakatura me na vakabau na Lawa ni Tukutuku ka me na taurivaki saraga ena gauna totolo e rawa, ia me vakuri tale ena veika vakarautaki me rawa ni vakalailaitaki kina na calacala ni cakacaka vakaivola.

Ai tavi ni tabana ni tukutuku ena kacivaki ni veiliutaki vinaka kei na veivakatorocaketaki

E dodonu me sega na taro ni tabana ni tukutuku e galala ka domolevu, ka sega ni veisoliyaka na cakacaka ni tikotiko e veiliutaki kina na lewenivanua ka tutaka na veiliutaki vinaka. Ia na galala oqo e koto kina nai tavi me vakarautaka nai tukutuku e tautauvata vinaka ka sega ni veilecayaki. Na NCBBF e vakasamataka na nodra cakacaka vakataki ira na tabana ni tukutuku ena gauna oqo ena vakatagedegede e cake ni tukutuku e sega ni mana. Na NCBBF e tokona na rai me vakalawataki ka me vakavinakataki na tabana ni tukutuku ka cakacaka vakadodonu, ia ka sega ni vakacacana na nona tu vakai koya. Na lawa vata ga oqo ena vakarautaka na Matabose ni Tabana ni Tukutuku (Media Council) me kaukauwa kei na dua na mataveilewai tu vakai koya (Independent Tribunal) me qarava vakavinaka na kudru ka sega ni wali rawa. E gadrevi talega na lawa me vakadavora vakavinaka na sala me maroroi kina na duidui ena loma ni tabana qo ka biuta edua na vakarau dodonu vei ira na taukena mai vanuatani me sala vata kei nai vakatagedegede ni vuruvura.

E kalougata ko Viti ni sega ni rere na kena tabana me vakalatilati ka vakaraitaka na veiliutaki ca. Na veisoqosoqo yadua ni tabana ni tukutuku era tu vakarau me ra vakalelewa ka veisaqasaqa ena veika era tabaka ena veigauna era vinakata kina. E sotava tiko ko Viti ni kua ni levu cake na kena lewenivanua era dravudravua me vaka ena gauna ni tu galala. Sa gadrevi sara vakalevu ena gauna oqo na veitokoni ni veisau o koya ka na tosoya ki liu na vanua ena veivakatorocaketaki. Na tabana ni tukutuku ena tikina oqo, ena sega ni vakayali kina na nona tu vakai koya. E dodonu me tu ga na vakatitiqa kei na vakalelewa ia me vakanamata donu ki liu me tosoya cake na veika e vakabauta ni vinaka duadua vei ira na lewenivanua ena kena vakatorocaketaki na noda vanua. Na vakau tukutuku galala e tu na nonai tavi me solia nai tukutuku e tautauvata, dodonu ka sega ena sala veilecayaki.

Tabana E Lima: Vukei Raraba Ni Lewenivanua, valuti Ni Dravudravua, Veiqaravi Raraba Kei Na Dodonu Ni Lewenivanua

E dua na inaki bibi ni veiliutaki vinaka na kena vakasaqarai na iwali ni leqa me tababokoci laivi na bula dravudravua ka soli na veivuke kei na galala vei ira na noda lewenivanua mera vakai votavota ena veiqaravi ni matanitu ena veika era bula kina ena veisiga. Me vakasaqarai na vu ni leqa e vakavuna tiko na takiveiyaga ni veivuke kei na veiqaravi mai na Matanitu, ka gogo kina na nodra vukei na lewenivanua ena veika mera bula kina, na vakamalalumutaki ni bula dravudravua ka yavutaki

mai na i tuvatuva ni veivakatorocaketaki e ganita me rawati vakavinaka kina na lalawa-ka nei Viti ena kena vakataudeitaki na nodra galala se na nodra dodonu na lewenivanua ka vakatautauvatataki na veivuke vei ira era tu ena ivakatagedegede ni bula dravudravua ena noda vanua.

Veivuke raraba kei na valuti ni dravudravua

E vuqa na veitabana ni veiqaravi raraba ena noda vanua era tukuca sobu na ivakarau ni nodra veiqaravi kei na ivakatagedegede ni bula ena loma ni 20 na yabaki sa oti, oqo e okati kina na Human Development Index (HDI), edua na iwiliwili levu ni lewenivanua era bula tu ena itagede ni dravudravua, na leqa ni sucu dole kei na nodra leqa na gone ka vakakina na lailai ni nodra vakacurumi na gone mera vuli e koronivuli.

Na (HDI) esa taurivaki tu me vakayagataki ena iwalewale ni veiqaravi ka vakatautaki kina na ivakatagedegede ni vuli, na tabana ni bula kei na rawa-ilavo. O Viti e toka ena ka 42 ni tutu ni nona rawa-ka e vuravura ena yabaki 1975,e lutu ki na ika 61 ni tutu ena yabaki 1997. Na itutu nei Viti e toro sobu tale ena loma ni yabaki 1990 ka lako mai, ia ni raici na rawa-ka nei Viti ena 2005 sa laki kune ni toka sara o Viti ena ika 92 ni tutu ni vakatautauvatataki na nodra rawa-ka na 177 veimatanitu ena vuravura. Na nodrau rawa-ka o Samoa kei Tonga sa vinaka cake sara mai vei Viti ni vakatauvatani kei na veika erau rawata ena i ka 77 kei na 55 ni itutu erau tu kina edaidai.

Na Yavu ni Vakavulewa e vakataudeitaka se solia e dua na kaukauwa vakalawa ena iwalewale ni veiqaravi e vagolei vei ira era sega soti ni rawa-ka vakavinaka ka kena inaki mera vukei kina o ira era tu ena ivakatagedegede ni bula ka nakiti mera vakaivotavota ena: (a)vuli vinaka (b) qele kei na vale(c) vakaitavi ena cicivaki bisinisi kei na nodra solia na veiqaravi raraba me yaga ki na kena vakacicivi na Matanitu.

Na leqa ni nodra vukei na lewenivanua e vu mai ena kena sega ni tu edua na yavu vakalawa e baleta na ituvatuva me qarava na veivuke e vagolei e baleti ira na noda lewenivanua era sega ni rawa-ka vakavinaka ka vakatekivu mai na yabaki 2001 ka vakakina na kena sega ni matata na iwiliwili ni veivuke e gole vei ira era vukei, na gagadre ni veivakatorocaketaki kei na nodra vakacokotaki ni raici vata na iwalewale virikotori me raici kina se vakaukauwataki na toso ni nodra vakaitavi.

Na inaki ni veivuke e vagolei vei ira na noda lewenivanua e dodonu me vakadeitaka na rokovi ni nodra galala baleta ni ra a sega ni vakavuna o ira na itutu ni bula era tu kina edaidai. E dodonu me vakadeitaki tale ga ni tu na dodonu vua na lewenivanua

yadua me soli vua na veidokai, me rekitaka na nona bula vakalewenivanua ka me kua ni kau laivi vua na dodonu kei na galala ni veivuke e dodonu me vakayacora yani na Matanitu. Sa vakatutu kina na NCBBF me vakarautaki e dua na ituvatuva me rawa ni ra vakila na lewenivanua na kena yaga ka na okati tale ga me yavu ni veivuke e vagolei vei ira era gadreva na veivuke mai na Affirmative Action kei na dodonu ni nodra vukei na lewenivanua (Social Justice) vaka kina na kena lawa lalai ni yavu vakacakacaka. Ena dodonu me qarauni na iwalewale se ivakarau e taurivaki ena kena vakarautaki e dua na ituvatuva ni veiqaravi ni veivuke raraba me rawa ni basika na kena yaga ka ra kila na lewenivanua na kena vinaka ka savasava na veiqaravi.

Ena vica na yabaki sa dromu e mai vakayagataki tu e vuqa na yavu vakacakacaka gogo ka sega ni vakamalumalumutaka na bula dravudravua, na tikina oya a sega ni vakalutuma na dravudravua ni bula ka laki vakavuna na gogo ni bula vakai-yau ni matanitu, lailai na dina ka veilecayaki na bula vakapolitiki, sega na tubu me rawati kina na vakavure iyau, sega na makete vaka kina na veiqaravi raraba, sega ni matata na cakacaka vata, malumalumu na vakayagataki ni walewale ni veiqaravi e sema yani ki na Matanitu ka vakakina na veivuke mai na Matanitu vei ira na veikabani kei ira na lewenivanua. Na ilakolako oqo e dodonu me laurai na bulabula vakailavo ni noda vanua ka solia na ivakaraitaki vinaka ni kena wasei na veivuke ka vakakina na kena vakamalumalumutaki na bula dravudravua. Sa vakatutu kina na NCBBF na kena vakaqacotaki na buli lewa ena yavu vakacakacaka me taurivaki ka vakanamatataki vei ira na lewenivanua ena veikoro vakavavalagi, Matabose ni Yasana kei na Matabose ni Veivakasalataki me vakaukauwataki kina na lewa sa tu rawa mera vukei kina na gone mai na vei-vuvale dravudravua, na vakarautaki ni ivakatagedegede ni isau e vakadonui me taurivaki e Viti, vakaqacotaki na nodra itavi na veitabana ena valuti ni dravudravua, vakabulabulataki na veiwekani vinaka ni Matanitu kei ira na lewenivanua, vakavinakataki na isema ni veitokani ka vakakina na kena wanonovi na nodra qaravi o ira e tu era na ivakatagedegede ni nodra bula.

Na vakamalumalumutaki ni dravudravua e dua na ulutaga levu ka tiki tu ni nodra veiqaravi na vei matanitu era sa liu ena veiliutaki ena veiyabaki sa oti. Na sasaga ni kena tababokoci na dravudravua e sega ni yali mai na nodra ituvatuva na veimatani ena nodra saga na iwalewale kece me levei kina na itutu ni bula oqo, ka vakakina na kena dau tuvai na ituvatuva ni vakayagataki ilavo ena veiyabaki. Na vakalailaitaki ni bula dravudravua e uto ni tuvatuva ena veitabana kece era veivuke ena vakacivivi ni dua na Matanitu ka umani tale ga ena ituvatuva levu na Millenium Development Goals (MDG).

E sega tale ni dua na kena ivakadewa me ciqomi kina na bula dravudravua e Viti. Na lailai ni isau ni cakacaka e rawa ni okati talega me vakavuna na dravudravua ni bula. Na ivakamacala rawarawa ga ni bula dravudravua oya na kena sa sega ni veiganiti

na veika e rawati me voli kina na kakana, na isulu, na vale, na qaravi ni bula kei na vuli.

Na dravuisiga ni iyau ka sega nai ivurevure ni bula ena vukudra e lailai na kedra isau, esa na okati tiko ga ni ra toka ena ivakatagedegede ni bula dravudravua.

Na nona dravudravua edua e sa okati edaidai me dua na tikina bibi ni bula baleta sara ga na lailai ni veika e rawata mai na nona ivurevure ni rawa-ka vakailavo. Edau vakavuna tale ga na dravudravua ni veika e wavoliti keda kei na veika eda sotakaya ena veisiga.

Ena kena veitalanoataki nai ulutaga oqo ena loma ni NCBBF, e vakadeuci kina na kena cakacakataki na iyalayala ni isau ni cakacaka ena dua na vuvale ena loma ni macawa dua e toka ena \$28.45 ena yabaki 1977 ka tubu ena yabaki 1990 ki na \$83.00 ka vakakina ena yabaki 2002 e tubu ki na \$132.00

Ena kena ciqomi na ivolatukutuku ni vakadidike, e kainaki ni toka sara e cake na iwiliwili ni dravudravua e Viti.

E kauwai na NCBBF ena itukutuku ni kena sa torosobu tiko ga na ivakatagedegede ni bula dravudravua ka sa laki yacova na 35% me yacova mai na yabaki 2002 ka se sega ni se dua na veisau ena veiyabaki mai ki muri.

Na gadrevi ni veika bula e veisiga, na veivakavaletaki, na vuli kei na bula

E kauwai na NCBBF ena vei-ulutaga e vakavuna na dredre ni bula me vaka na Veivakavaletaki, na Tabana ni Bula kei na Vuli, era kauwai na lewe ni NCBBF ena kena gogo na iyaragi ni rawa-ka vakailavo ka okati kina na dikevi ni nodra bula na lewenivanua, na dredre ni veilakoyaki vei ira na lewenivanua nira via laki laurai ena veitikotiko ni tabana ni bula, na vakaloloma ni itutu ni bula vei ira na dravudravua kei na kena tubu ni kedra iwiliwili na taravale vakaveitalia, na tikina oqo e wili kina na dodonu vakalawa ni nodra vuli na gone ka sa mai vakatotogani ena tubu ni wiliwili ni gone lutu dole mai koronivuli ena Primary kei na Secondary.

Veivakavaletaki

Na leqa ni veivakavaletaki e Viti edaidai sa vakavotukanataki ena 200 na itikitiko ni tara vale vakaveitalia ka sivia ni 387,000 na lewenivanua era tiko kina e vuqa vei ira oqo e lailai mai na \$7,000 na kedra isau ena dua na yabaki, o ira e tiko ena \$9,000 na kedra isau ka lako sobu era gadreva tu me dua na nodra vale vinaka me ra tiko kina, ena sasaga ni nodra qara na bula kei na tiko vinaka sa koto kina na itavi

ni kena vakavurei na iyau ka wasei me vukea na nodra rawata vakavinaka na bula na lewenivanua.

E tu na kauwai e baleta na ituvatuva ena kena uqeti na vakayagataki qele me laveta cake na itutu ni bula ka vakalailaitaka na nodra gole vakayauyau ki na veikoro vakavavalagi na lewenivanua. E vuqa na Matanitu era sega ni rawa ni vakarautaka na qele me rawa vei ira na lewenivanua me ra cakacakataka, tara na nodra vale ka toso tiko kina bula ena veisiga. Na ituvatuva ni veivakavaletaki e dodonu me cakacakataki tiko me veirauroa kei na isau ni cakacaka e veiganiti, e Viti ena gauna oqo e sega ni vakarautaki tu edua na ituvatuva me baleti ira na cakacaka ka ra gadreva mera vakavale. Ni vakasaqarai na vakavure cakacaka e dodonu me vakarautaki vata kei na dua na ituvatuva ena kena vakarautaki na qele me tara kina na vale, ena tikina oqo ena rawa ni walia na tawa cakacaka kei na tarovi ni nodra gole mai ki na koro vakavavalagi na lewenivanua.

E vuqa na ituvatuva e gadrevi me qaravi taumada me baleta na tara vale vakaveitalia baleta o koya oqo e dua na tikina bibi ka vakavuna tu na dredre ni kena vakatorocaketaki na qele ena veivanua ni cakacaka. E vuqa vei ira na lewenivanua era tu vakavanua ena veitiki ni qele ka soli wale tu ga vakavanua vei ira ena loma ni 30 ki na 50 na yabaki sa oti. E dodonu me soli vei ira nai taukei ni qele na nodra qele mera vakatorocaketaka se wasewasea vakalalai me rauta edua na itikotiko. Edua na leqa levu e kune oya na sega ni ilavo me cakacakataki kina na veivakatorocaketaki oqo. Ena kena gadrevi me vakalesui mai na veika e rawa mai na veivakatorocaketaki oqo sa mai vakaleqai baleta ni soli tu ga vakavanua eso na tiki ni qele me tawani ka ra lewa tu ga na itaukei ni qele na veika era lavaka.

E nanuma na NCBBF ni na sega sara ni dodonu me tara na vale na matanitu, ia me vakasaqara ga na qele me tara kina na vale ka vakadeitaka na ituvatuva ni veivakavaletaki e tudei ka veiganiti kei na bula eda sota kaya edaidai.

E gadrevi dina tu e Viti edaidai na veivakatorocaketaki vaka-oqo ni vakadeuci na rai raraba ni lewenivanua ena kena gadrevi na dabe vata ka veivosaki me qarai na iwali ni leqa e baleta na yavu ni veiqaravi ni veivakavaletaki e tara tu na bula raraba ni lewenivanua.

Ena vuku ni lewa era vakadavora na veitabacacacaka vakamatanitu kei na veika era dolava na veitabana eso era solia na veivuke e baleta na veivakavaletaki sa laki vakaleqai kina na tabana ni veivakavaletaki, na nodra cakacaka vata na veitabana ena yaga ki na kena vakarautaki na ituvatuvani veivakavaletaki, vakavi nakataki na iwalewale ni veiqaravi e tokoni kina na veivakavaletaki kei na kena vakamalumalumutaki na veivakaduiduitaki ni kena soli na veivuke vei ira era via taukena e dua na vale.

E bibi na noda ciqoma na nodra itovo duidui na veimata-tamata ni da bula veimaliwai ena dua na itikotiko ni rawa ni na vakabulabulataki kina na noda cakacaka vata kei na veimaliwai vinaka. Ni vakanananutaki e dua na ituvatuva ni veivakatorocaketaki e na yaga me qarai na vanua me vakadaberi kina na vale ni lotu, vanua ni nodra masu na Musulomani kei na nodra vanua ni lotu na Idia ka vaka tale ga kina na vanua ni qito se rara me vakayacori kina na soqo.

Na vuli

Na nodra biu vuli dole mai koronivuli na gone edua na tikina sa vakavuna tu na bula dravudravua ka sa vakilai vakalevu tiko ena gauna oqo ka sa laki tara sara na bula ni rawa-ka vakaiyau ni noda vanua. Ni sega tu na kila-ka me vakavinakataki kina na nodra bula, sai ira sara ga na biu vuli dole era vakatubura cake na iwiliwili ni tawa cakacaka ka vuqa vei ira oqo era laki coko ena cala vakalawa ena tubu ni basu lawa kei na vakacaca ena veikoro vakavavalagi.

E gadrevi me vakayacori eso na vuli mera tuberi kina na lewenivanua ena ivalavala ni qaravi vuli ka tovolei me veisau na rai ena kena tokoni ka vakabibitaki na nodra vuli na gone, vakalailaitaki na lutu dole ni vuli ka vakatorocaketaki na nodra ivakatagedegede ni vuli me uasivi nodra rawa-ka vakavuli. Na vakadavori ni dua na ituvatuva vinaka ni vuli vei ira mai na koro se na itikotiko vakaviti ena vukea me dusia se rawati na inaki ni vuli ka na solia edua na inuini vinaka ena kena vakayagataki na sikolasivi ni vuli torocake.

Na ituvatuva ni lesoni ni vuli e vakayagataki tiko edaidai e sega ni vukei ira e vuqa na gone ena nodra tomana ena ivakatagedegede ni vuli torocake ena vei koronivuli lelevu ni raici vata kei na ivakatagedegede e rawati vaka kina na lesoni vakarautaki, ena tikina oqo na vei-lesoni e vakatavulici ena veikoronivuli lelevu e dodonu me sa tekivu taurivaki mai ena koronivuli secondary me rawa ni solia na rarama ni rai vei ira na gone ka ra qai digidigi ena vei lesoni era taleitaka mera qarava.

E vuqa na kauwai e vagolei ena kena vakabibitaki na ivakatagedegede ni vuli e vakatabakidua ena vei-lesoni me vaka na vakadidike (Science) cakacaka vaka-Idinia, gacagacaga vakalivaliva vou kei na vakayagataki qele. Sa tokona sara vakalevu na NCBBF na ituvatuva vou vakatokai na National Curriculum Framework ena kena vakaqacacotaki na vuli cakacaka se vuli tara ka uqeti ira na gone me ra goleva na mataqali vuli vakaoqo me tekivu mai na gauna ni vuli ena ivakatagedegede e ra, me yacova sara na fomu 7.

E vakadeuca na NCBBF na vei-sala eso me muri me rawa ni wasei vakavinaka kina na ilavo ni vuli e dau solia na Matanitu me vukei ira na lewenivanua dauqaravi

vuli ka lailai na kedra isau ka vakakina vei ira mai na taudaku ni veikoro lelevu me vakatautaki na wasei ni ilavo ena veika era rawata vakakina na ivakarau ni soli veivuke me veiganiti kei na ka e gadrevi me soli vakalevu vei ira na veivuke vei ira na vei koronivuli e dredre tu kina na bula me vukea na vakavinakataki ni koronivuli, na vakaiyautaki ni koronivuli kei na isau ni curucuru.

1. Na i tikotiko e soli vakavanua e sega ni dua na yavu vakalawa ni veiyalayalati e virikotori ena kena tawani na qele ka soli wale tu ga ena veivakadonui ni taukei ni qele kei ira era tikora na qele.
2. Na soli ni veivuke vakailavo ni vuli me vakatautaki ena yawa ni vanua, na dredre ni sala ni veilakoyaki, na sega ni livaliva, na leqa ni wai ni gunu, sega na talevoni, sega na vanua ni wilivola, lailai na iyau ni koronivuli kei na ni vakaillesilesi me qarava na cakacaka vakavunivola ni koronivuli.

Ena vakasama ni buli vanua kei na susu itovo vinaka ni bula veimaliwai e Viti, sa koto na vakatutu me ra cokoti vata na veikoronivuli veivolekati ka ra cakacaka vata na kena veiliutaki kei ira na qasenivuli me rawa ni ra vulica kina na nodra vosa, nodra itovo kei na nodra vakabauta vakalotu.

E gadrevi me bokoci laivi na yaca e vakayagataki ena vei koronivuli ni itaukei se idia, ka bibi eke na kena sasagataki na buli vanua veimaliwai vinaka ka veiyaloni.

Na tabana ni bula

Ena kena vakavinakataki na veiqaravi ni Tabana ni Bula, sa vakatututaki me duri edua na Matabose ni Tabana ni Bula me raica na Lawa ni veiqaravi ni noda veivale ni bula me rawa ni tuvana na ituvatava se iwalewale e vagolei kina na veiqaravi ka vakabibitaki na veiqaravi taumada, ka vakakina na ituvatava ni veiqaravi ena veigauna mai muri.

Era na lewena na Matabose ni Tabana ni Bula o ira era kilai ena veiliutaki ena veivanua se itikotiko, o ira na vakaillesilesi ni Matanitu kei na veisoqosoqo ena taudaku ni Matanitu, o ira era vuli vinaka, o ira era cau ena cakacaka ni tabana ni bula kei ira era mata-taki ira na lewenivanua. Na ilesilesi kece oqo mera okati kece tale ga ena vei-vale ni bula ena veiyasai Viti ka vakatau mai na yavu ni nodra vakaitavi era dui kacivi kina.

Edaidai e takiveiyaga na veika vakailavo e cicivaki kina na veiqaravi ni Tabana ni Bula. Na kena nanumi me sa saumi na veiqaravi e valenibula sa kauta ga mai na kauwai ena lewa vakapolitiki. Sa vakatulewa kina na NCBBF me sa bokoca laivi

na Matanitu na veiqaravi kece e valenibula ka sega ni ganiti me lavaki kina edua na isau, vakavinakataka na kumuni ni ilavo ni matanitu e valenibula mai na veiqaravi tale eso ka vakatora na iwalewale vou veiqaravi e baleta na inisuataki ni bula.

Ena kena vakalailaitaki na vakayagataki ilavo ena Tabana ni Bula sa nanumi me soli vei ira na kabani ena taudaku ni Vale ni Bula na veiqaravi ka sega ni vakayagataki kina na gacagacaga ni veiqaravi e Vale ni Bula me vaka na vanua ni sava i sulu, na yadravi ni vale ni bula, na cakacaka vaka-matai kei na masimasi se sasamaki. Na vakaqacacotaki ni vakayagataki ni wai vakaviti edua na tikina e vakabibitaki tale ga ena vakatulewa ni NCBBF ni na rawa ni vakalailaitaka na vakayagataki ni ilavo ena voli wainimate.

Na nodra gole vakayauyau tiko ki vanuatani o ira na kila na cakacaka vakavuniwai se o ira era vakaivola ena cakacaka e valenibula sa rabailevu sara ena veivanua e vuravura ka sa dua tu na cagi tokavuki ni kena vakaleqai na veiqaravi ena tabana ni bula. E tiko na kena vinaka kei na kena drakidrakita na nodra gole mai na taudaku kei Viti o ira mera mai cakacaka e Viti, ia ke sagai me vakalailaitaki oya e dodonu me vakavinakataki na isau ni cakacaka, qarauni na veika e vauci ena veiyalayalati vakacacacaka ka laveti na ivakatagedegede ni nodra vanua ni cakacaka.

E kauwaitaki tale ga vakalevu na kena tubu na iwiliwili ni mate dewa kei na kena e sega ni dewa, sa vakatutu kina na NCBBF me ra qaqarauni vakavinaka sara na lewenivanua e baleta na veimataqali mate vovou era sa tekivu basika mai, ka me solia na tabana ni bula na ivakasala me vakavinakataki kina na nodra bula na lewenivanua. Dua tale ga na tikina sa vakavuna tiko na mate vovou e tarai keda oya na kakana eda kania, e dodonu me vakarautaki edua na ituvatuva ni tataqomaki e baleta na kena dau vakayagataki na kakana ka rawa ni vakavu leqa vei ira na lewenivanua.

Na yavu dodonu e vagolei kina na veivakatorocaketaki

O Viti esa vauci tu vakalawa ena nona taqomaka ka vakauqeta na dodonu ni tamata yadua ka sa vauci vakakina na matanitu ena nona maroroya na veiyalayalati oya. Ia e sega ni vakuwai kina na tikina dredre ni bula ena veika e baleta na bula vakaiyau ni noda vanua, na veimaliwai vakamata-tamata e bolei tu kina na dodonu oqo, ka yaga me yaco eso na veisau ena veika vakalawa me solia na inuini vinaka ni noda veimaliwai, vakavinakataki ka vakabibitaki na noda raica na nodra dodonu na veimata-tamata tale eso eda bula vata kei na kena vakavinakataki na itavi ni tabana e wanonova na dodonu ni tamata e Viti. (Fiji Human Rights Commission (FHRC))

Ena tikina oqo sa vakatututaka na NCBBF e vakalawataki na tikina e vauci keda vata na veimata-tamata ka tababokoci na veivakaduiduitaki vaka-kawa tamata,

vakaukauwataki na veiyalayalati tabaki ni dodonu ni tamata mai vanuatani, vakamatatataki na leqa era dau koko kina lewenivanua ka taqomaki tu ena lawa ni dodonu ni tamata, vakaqacacotaki na itovo kei na ivalavala e virikotori tu ena dodonu ni tamata, vakaqacacotaki na nodra vakaitavi kei na dodonu ni dua na lewenivanua me vuli, vakavinakataki na veimaliwai ni kawa-tamata kei na kena raici me vinaka na veiqaravi ni dodonu ni tamata yadua.

E dodonu me na vakalogaloga vinakataki na noda veimaliwai na duikaikai e Viti edaidai ena cakacaka ni veivakaduavatataki, veimaliwai ni veimata-lotu kei na kena veisautaki na lawa me vukea na veimaliwai vinaka, ena yaga me laurai na tikina e drakidrakita tiko kina na bula ena vukudra na lailai na kedra iwiliwili ka vakakina vei ira na gone kei na marama kei ira na itabagone.

Na vinaka ni nona veiqaravi ni FHRC, ena rawa ni vakavinakataki cake kevaka e taurivaki na lewa ni Matabose ni Dodonu ni Tamata e Vuravura (ICC). Sa tokona na NCBBF me vakayagataki na vakatutu ka vakarautaka o Hanley(2002) ka vakakina o Hosking(2004) kei na vakatutu nei Dwyer ena 2006.

Tabana E Ono: Na Tubu Ni Bula Vakailavo

Na cakacaka e walia na bula dravudravua, ia sa vakadinadinataka na tubu ni bula vakailavo ni sega ni rawa ni bulia se vakalevutaka na iwiliwili ni cakacaka e gadrevi me ra vakacakacakataki kina na biu vuli ena veiyabaki, sega ni okati kina na cakacaka tale eso e gadrevi me vakalailaitaka na bula dravudravua e Viti.

E levu na kena i ulubale ni sega ni daumaka na bula vakailavo nei Viti ena veiyabaki sa oti yani.

Ni sega ni tudei na bula vakapolitiki, ka vakabibi ena gauna ni vuaviri, tiko yavavala vakamata tamata, na tawa vakabauta ka tubu na cakacaka ni basulawa, tu leqa na bula vakailavo ena noda vanua, vakasuka na dau vakatubu ilavo ena noda vanua kei ira mai vanuatani, sega ni tudei na noda ilakolako ka ra ririko na dau bisinisi ena nodra vakatulewa. Ni sega ni tudei na bula vakapolitiki era na rere na dau ni bisinisi na mai vakaduri bisini ena noda vanua, oqo saraga na vuna e berabera kina na kena toso na noda bula vakailavo. E sega ni levu na vakaduri bisinisi me rawa kina eso na cakacaka vou mera vakacakacakataki kina na biu vuli ka ra vaqara cakacaka tu ni kua.

Na vakavinakataki ni rawa ka edua na usutu ni tubu ni bula vakailavo. Vei keda e Viti e sega ni toso vinaka sara tiko na tubu ni bula vakailavo, e rawa ni da vakavinakataka na noda rawa ka kevaka e levu se tubu na vakatubu ilavo. Ia na vakatubu ilavo ena

veiyabaki sa oti e tikoga kina 14-16 na pasede ni GDP ka lailai mai na 22 na pasede ni vakatauvataki ena yabaki 1970 ka vakakina e yacova sara yani na 25 na pasede ni bera na vuaviri ena 1987.

Sa dede tiko mai na kena lutu tikoga na tubu ni bula vakailavo ka vakatekivu sara mai ena nona a tu vakataki koya o Viti ka sa totolo sara tiko na kena lutu. E vakaraitaki na tikina qo ni lutu na veika e rawa mai, ka tubu na nodra vakacegui na tamata cakacaka ka kena ikuri ni musu tale na kedra isau

Vakaraitaki 1: Tubu ni bula vakailavo e Viti, 1970 – 2007

E tu eso na leqa ka vakamalumulutaka na toso ni tubu ni bula vakailavo, na kena ikuri oya ni sega ni tudei tu na bula vakapolitiki, lutu na iwalewale ni vakatubu ilovo se investment rate ka takiveiyaga na rawa ka. Eso tale na leqa e okati kina na leqa ni taukeni qele ena kena lisitaki, takiveiyaga na vakatubu ilavo ena veicakacaka lelevu, sega ni tu taucoko na ituvatuva vakacakacaka, sega ni gagaco na lawa era vauci tu kina na veikabani vakabisinisi. E levu na ulutaga oqo e tarogi kina na itavi ni matanitu me baleta na tubu ni bula vakailavo. Levu era kaya ni sa vinakata na matanitu me vakatulewataka tu na bula vakailavo. Sa dodonu me dikeva tale mada na nona itavi e qarava kevaka e vinakata me kaukauwa na nona tubu ena bula vakailavo ka tudei talega.

Me vakamatatataki na itavi ni matanitu, veitabana vakamatanitu era cicivaki vakabisinisi kei na veitabana ni vakatubu ilavo. Na tolu na tabana lelevu oqo e tiko vei iratou na kaukauwa me ratou qarava ga kina na nodratou dui itavi baleta ni duidui na itavi eratou dui qarava ena veisiga. Sa dodonu vei iratou me ratou cakacakataka ga na veika e ganiti iratou yadua.

- (1) Na nona vakaitavi na matanitu ena bula vakailavo esa dodonu me vakanamata taumada na kena soli na galala kina iyaya eda vakayagataka na lewenivanua ka sega tale ni dua mai tuba e bulia rawa na veika eda vinakata. E matata vinaka sara tu ga ni sega ni taucoko se qaravi vakavinaka na cakacaka lelevu ni veivakatoroicaketaki ena noda vanua me vaka na gaunisala, vakadrodroi ni wai ni gunu, wai ca, livaliva, vakau itukutuku, kekelele ni waqa, iroro ni waqavuka. Na dredre era sa qai mai sotava tiko na lewenivanua era vakaitikotiko ena taudaku ni noda veikoro lelevu kei na veiyanuyanu, ka sa dodonu mera qaravi taumada vakavinaka ena gacagaca ni veivakatoroicaketaki, kila vakacakacaka kei na nodra qaravi talega ena veika vakailavo se financial services.

- (2) Sa dodonu kina matanitu me raica sara vakavinaka na vuna e sega kina ni cakacaka vakavinaka na makete ni ilavo kei na gaunisala cava e nanuma e rawa ni vakavinataki kina, oya na kena rawa ni vakamalumalumutaki na lawa se na nona taukena saraga na matanitu na kabani oya se na kena vakalailaitaki na isau ni yaya. Sa dodonu kina na matanitu me solia na nona kabani cicivaki vakabisinisi mera qarava saraga vakatabakidua o ira na veikabani lelevu tale eso. Na veika ena rawa mai kina ena vakayagataki vakavinaka kina Tabana ni Bula, vuli cakacaka lelevu ni veivakatoroicaketaki, ka vakatotolotaka talega na vakatubu ilavo ena iyaya ga e bulia ka vota talega ena noda vanua.
- (3) Edua tale na itavi bibi ni matanitu oya me tudei na nona veivuke ni kena duri na veibisinisi lalai baleta ni vakatubura na ituvaki ni bula vakailavo ka vukea talega na kena lusi na bisinisi. Kevaka e vinakati me dei tikoga na nona rawa ilavo na matanitu, esa vakatura kina na NCBBF na kena taurivaki na lawa me baleta na veika vakailavo na Fiscal rule, sa kena ibalebale ni kena e kerei tale edua na ikuri ni ilavo ni matanitu ena soli ga na veivakadonui kevaka e laurai ni na vinaka ka totolo na veika ena suka mai kina matanitu. Na kena ikarua e sa vakatura na NCBBF ni sa dodonu vua na matanitu me vaqacotaka na lawa ni veika e vauca na ilavo ni matanitu na Fiji Financial Management Act. Na kena ikatolu e lomatarotarotaka na NCBBF i dodonu vua na matanitu me raica ni dei tiko na ilakolako, vakarawarawataki edua na ituvatava ni saumi ni vakacavacava, soli na galala me rawa ni vakavinakataki cake tale na ivakarau ni vakatubu ilavo.

Ena levu ka vinaka sara na veivoli vakabisinisi kevaka e soli na galala vei ira na dau ni bisinisi mera volivoli talega mai vanuatani. Na lawa ni veivoli ki vanuatani ka taurivaki tiko ena gauna oqo ena vinaka sara kina na nodra sa na volivoli ga vakadua ki vanuatani na dau ni bisinisi, ia na ivakarau ni veisautaki ilavo ki vanuatani e taurivaki tiko ena gauna oqo, ena sega ni rawa ni veisautaki ena dua na gauna lekaleka mai oqo. Ena qai rawa walega nisa tudei tale na ituvaki ni bula vakailavo nei Viti, ka vakalevutaka na nona makete ni ilavo kei na kena sotavi taucoko na nona gagadre sa na qai rawa kina na toso ki liu ka rawarawa talega na kena veisautaki na ilavo ni vanuatani. Ena gauna oqo sa dodonu kina matanitu me sasagataka na kena cakacakataki na ituvatava ni vakau iyaya ki vanuatani na National Export Strategy oya na kena vakavinakataki na vuli ka tokoni na ivakarau ni veisaumi me rawa ni tudei kina na bula vakailavo ni matanitu.

Na kena otioti sa nona itavi na matanitu na nodra taqomaki na itaukei ni iyau se protection of property rights ka me tudei ka tautauvata na kena wasei na veika e rawa mai kina, sa dodonu mera tuberi se vuli, tu vakarawarawa na Tabana ni Bula, kei na veivakavaletaki. Sa dodonu talega me kua na veivakaduiduitaki vakamata tamata ka rokovi na dodonu ni lewenivanua yadua.

Na nodra itavi na veikabani vakabisini mera qarava vakavinaka na cakacaka ni veivoli kei na maketetaki ni nodra ivoli me ra rawa tubu kina vakalevu, ena gauna vata oya e buli vou kina eso tale na cakacaka ka sa rawa talega ni na daumaka kina na nodra qarava na nodra vuvale. Na cakacaka levu ena vakatautaki mai ena kena vakalevutaki na makete ni ivoli e okati kina na kena dola na veivoli ki vanuatani kei na vakatubu ilavo. E yaga talega eke o ira na dau buli yaya ka na daumaka kina na nodra bisinisi, ena okati kina:

- (i) Tudei na ivakarau ni veivoli vakabisinisi, baleta ni sa vakalevutaki na galala ni veivoli era na sega ni kune leqa kina na dau bisinisi
- (ii) Me vakadeitaki vakalawa ka soli vakarawarawa na nodra gagadre na dau bisinisi me taucoko kina na vakatubu ilavo.
- (iii) Vinaka ka tudei tu ga na kena taurivaki na lawa ni saumi vakacavacava, ka me laurai ni savasava na rawa tubu mai na bisinisi

Na nodra veikilai, cakacakavata ka duavata na veikabani vakabisinisi ena vakaqacacotaka sara na nodra vakaduri bisinisi. E dua na matanitu e kaukauwa na nodra cakacakavata na vei kabani lelevu oqo edua na matanitu kaukauwa ni na tubu kina na bula vakailavo ka taucoko na kena vakatoroicaketaki na bula raraba. Na vuna e kaukauwa kina oya ni dei tiko na nodra veidinadinati kei na nodra veivakabauti vakataki ira. O ira na veikabani vakabisinisi oqo era dau dikeva talega ni tautauvata na kaukauwa ni matanitu kei ira na veikabani lelevu vakabisinisi, edua na itavi bibi era qarava tale tikoga oya na nodra vasokumuna na itukutuku yaga ka sega tale ni dua e vasokumuna, o ira oqo era vukea se tokoni ira era malumalumu tu ka vosa ena vukudra, ka vakabibi na lotu kei ira na isoqosoqo sega ni okati tu vakamatani. Na itavi bibi era qarava talega oya na nodra taqomaki, vakaukauwataki na yavu ni nodra vakabauta vakalotu, vakavanua kei na veika era vakamareqeta.

Era gadreva talega na veikabani lelevu tu oqo edua na ituvatuva vakabisinisi ka rawarawa kina na ivakarau ni nodra veiqaravi. Ena gadrevi kina na kena vakarautaki na veika vakalawa me ra taqomaki kina, soli vei ira na dodonu mera veivoli vakarawarawa ka vakadonui talega edua na ivakarau ena nodra vakaitavi na isoqosoqo sega ni okati vakamatani me ra vakatauca na lewa , veitokoni ena kena vakailavotaki mai na matanitu kei ira na vei kabani lelevu tale eso.

E levu tale na tikina e rawa ni caka vinaka ni levu tu na kena ivurevure era sa tu oqo ena noda vanua, kevaka eratou duavata ka cakacaka vata na matanitu, kabani vakabisinisi kei keda na lewenivanua meda bulia na nona rawa ka vakailavo ka veiqaravi ena kena cecere duadua. E tokona na NCBBF na kena cakacakataki ka taurivaki na ituvatuva ni duavata kei na cakacaka vata ka sa dikeva tiko na matanitu ena gauna oqo. E vakauqeti talega na matanitu kei na isoqosoqo sega ni okati

vakamataniu mera cakacakavata ka duavata ena kena vakarautaki edua na ituvatuva me cakacakataka kina na mataniu na nona veiqaravi vinaka.

Sa kila tiko na NCBBF ka ririko taka ni sa lutu tikoga na ituvaki ni bula vakabisinisi ena noda vanua. E sa yaco ena dua na ivakatagedegede ni sa yali tiko yani vakaiyauyau na noda iyau bula, ka sa tekivu vakabibitaka na Tabana ni Veika Bula e tu wavoliti keda na lawa ni kena qarauni na noda veikabula na Enviroment Management Act. E dua na vakasama eke oya me veisautaki na Tabana ni Veika Bula e tu wavoliti keda me sa okati vakaisoqosoqo ka cicivaki koya vakataki koya ka sa na rawa ni vakaukauwataka kina na kena qarauni vakavinaka na noda iyaubula. Edua tale na ivakatagedegede nisa kune leqa tiko na veika bula e tu wavoliti keda oya ni sega ni vakavu leqa tikoga vua na mataniu, eda sa kune leqa talega kina na lewe i Viti ka sa dodonu kina vei keda meda vakaitavitaki keda na lewe i Viti me da qarauna ka cakacakavata ena kena taqomaki na noda iyaubula.

Vakatoroicaketaki na veitabana ka ra sema kina iyau bula

Ni dikevi na ivakarau ni nodra veiqaravi na veitabana era qarava na noda ivurevure ni yaubula e laurai ni lutu na nodra ivakarau ni veiqaravi ka vakavo ga na wai ni gunu. E laurai ni vakavuna na leqa ni veiqaravi ena ivakarau ni veiliutaki vakacakacaka, ka sega ni taucoko ka tudei na kena qaravi na cakacaka ka sega talega ni veitokoni kina vakalevu na mataniu, takiveiyaga talega na valenivola kei na iyaya ni cakacaka, dredre na kena soli na ilavo me toso kina na gacagaca ni veivakatoroicaketaki. Kena ikuri na veika vakalawa e vauci tu kina na tabana ni iyaubula ka sa dodonu me veisautaki se vakavou me sotava na gagadre ni kena cicivaki vakabisinisi, taqomaki vakavinaka na ivurevure ni iyaubula ka cakacakataki vakavinaka na kena bula vakailavo.

Ena noda vuravura ena gauna edaidai e laurai na veitabana ka qarava na ivurevure ni yaubula e toso malua sara tu na nodra veisautaki ka vakatautaki ga ena draki se cagi ni veisau ni veiqati vakabisinisi era sotava tale tikoga mai vanuatani. Edua na kena ivakaraitaki na Tabana ni bisinisitaki ni suka ka taura edua na gauna me vakavoi kina ka sa qai veisautaki rawa ena gauna oqo. Na tabana ni teitei edua na bolebole levu e sotava tiko oya me veisautaki na ivakarau vakacakacaka ni tiko na gaunisala e rawa ni vakavinakataka kina na nona rawa ka vakailavo mai na teitei. Ena gadrevi kina na kena vunautaki ka vakayagataki kina na iwalewale vou ni teitei kara sa taurivaka tu na kena dau ena gauna oqo, okati kina na tatamusuki kei na kena maketetaki na ivoli, qai kuria ni sega na kena dau ena maketetaki ni ivoli.

Na itavi ni matanitu me baleti ira na veitabana era qarava na ivurevure ni yaubula e sa sega tu ni toso na kena cakacaka. Na nona vakaitavitaki koya vakabibi na matanitu ena maketetaki ni ivoli ka laki duri kina na Agricultural Marketing Authority (AMA) ka sega savasava kina se lako vinaka vei ira na veikabani vakabisinisi ena volitaki ivoli. Ena dua tale na yasana na nona sega ni qarauna na matanitu me saga na tubu ni isau ni ika ena noda vanua ni rawa ni vakaleqa vakadua na kena bisinisi. Ni sega ni toso na cakacaka ni vakatubu ilavo esa dodonu kina matanitu me vakabulabulataka tale na cakacaka ni keli koula. Oqo edua na tikina e takiveiyaga kina na nona veitokoni na matanitu, okati kina na Tamata cakacaka, na nodra vakatoroicaketaki kei na nodra qarauni vakavinaka na veika me baleti ira kei na nodra vuvale.

Na dredre talega e sotavi tiko oya na nodra sa vakaraitaka tiko na itaukei ni qele mera vakaitavi talega ena kena vakatoroicaketaki na ivurevure ni nodra iyaubula. Vakarauteki edua na iwalewale vakacacacaka vei ira na itaukei ni Yaubula mera vakaitavi ka ra vakaitoroicaketaki. Sa dodonu me na tekivutaki na tikina oqo ena kena cakacakataki mada na qele ni itaukei, Vaqarai na tiki ni qele ena rawa ni vakatoroicaketaki ka rawa kina na matanitu. Eka bibi na kena vakarauteki ka tuvai tu edua na ituvatuva vakacacacaka me na tu rawa na tiki ni qele me na vakayagataki, ia mera vakayagataka o ira era rawa nira sauma vakailavo mera vakayagataka ena isau ka tautauvata kei na kena maketetaki ka sega ni yavutaki vakalawa ena dua na ivakarau ni veivoli. Sa vakadeitaka na NCBBF ni kevaka e toso tikoga vakaoqo na kena ilakolako esa na rawa ni lutu totolo sara na noda bula vakailavo. Na noda walia totolo ga na kena vinaka veikeda ena qaqaco talega kina na ituvaki ni noda bula vakailavo.

Sa duavata na NCBBF ni kevaka e vakilai tikoga na bula dredre e sotava tiko na noda vanua e sa na rawa ni vakaleqa vakalevu sara na ituvaki ni bula vakailavo. Kevaka e vinakati me vinaka na noda ilakolako esa dodonu me taurivaki eso na ituvatuva ena qaqaco ka daumaka kina na noda bula e Viti. Ena gadrevi talega na kaukauwa vakapolitiki me toso kina ki liu ka tu vinaka kina na noda bula vakailavo.

Sa vakadeitaka ka tokona na NCBBF e 15 na vakatutu:

- (i) Sa dodonu me vakayaloqaqataki na kena cicivaki na vakabisinisi ni suka, me tekivu ena kena taurivaki na iwalewale vou ni kena dau veisaumitaki na suka.
- (ii) Sa dodonu kina matanitu me taura vakabibi na nona cavuikalawa, ka tekivutaki saraga na kena veisoliyaki na nona votavota vakailavo kina veitabana vakamatani ka ra veitokoni kina na veitabana tale eso kei na nodra vakatoroicaketaki na Tabana ni Qoliquoli kei na Veikau.

- (iii) Sa dodonu me dikeva vakabibi na matanitu na ivakarau ni veivakaduiduitaki ka dau lavaka na ivakacavacava vei ira na waqaniqoli era rejisita se vola yaca ga ena noda vanua ka ra vakuwai kina na waqaniqoli mai vanuatani.
- (iv) Sa dodonu vua na matanitu me qaravi ira vakatautauvata na dau vakatubu ilavo ena noda vanua ka vakakina o ira na dau bisinisi ka me kakua ni veitotaki ena nona solia na galala vua edua na dau bisinisi mai vanuatani.
- (v) Bokoca na lawa ni lisitaki qele na ALTA ka taurivaka edua na lawa ni kena cicivaki vakavinaka na qele oqo e okati na kena qaravi na qele ni itaukei, qele ni matanitu, kei na qele voli vakadua ka virikotori tu vakalawa ena NLTA, taurivaki eso na veitiki ni lawa ni ALTA.
- (vi) Vakarawarawataki na kena soli na lisitaki ni qele me rawa ni vakayagataki vakavinaka na qele.
- (vii) Na Matabose ni Qele ni Maroro ena veitokoni ni matanitu sa dodonu me rau biuta vata edua na ituvatuva ena nodra vakauqeti na noda veikoro ena kena vakayagataki vakavinaka na tiki ni qele ka sega ni lisitaki tu se na qele vagalala. Sa dodonu kina matanitu me tu vakarau ena nona tokona na gacagaca kece ni veivakatoroicaketaki me vaka na gaunisala.
- (viii) Vakaduri edua na tabana ni rejisitataki ni qele se na National Land Register me vasokumuna na itukutuku ni qele taucoko e Viti ka vakakina o cei e nona na qele. Na vola yaca se Rejisita edua na tikina bibi ni kena qaravi vakavinaka na qele kei na kena navuci vakamatau me vaqari edua na iwali ka soli na kena isau me veiraurau kei na veika e rawa mai kina.
- (ix) Vakarautaki na lawa ni kena vakayagataki na qele na National Land Use Policy ka a taurivaka na matanitu ena 2002.
- (x) Sa dodonu kina matanitu me vakanamata ka qarava na nona itavi ena nona bulia edua na ituvatuva me baleti ira na dau vakatubu bisinisi.
- (xi) Vakarautaki edua na ituvatuva tudei se 'Road Map' me baleti ira na dau keli Koula ka vakadeitaki na kena vakalawataki ni nodra mai vakaduri bisinisi ni sa itavi ni matanitu me raica na nodra inaki mera tudei ena noda vanua.
- (xii) Me vakaiyaragitaki vakavinaka na Tabana Ni Yau Bula e loma ni Qele ka vakabibi na kena gacagaca taucoko ni veiqaravi me rawa ni qarava vakavinaka na nona itavi ena nona tokona na cakacaka ni veivakatoroicaketaki.
- (xiii) Vakacavari vakavinaka na kena dikevi lesu tale na lawa ni kelikeli ka me vakatotototaki.
- (xiv) Vakadeitaki e dua na veidinadinati tudei me baleti ira na dau vakatubu ilavo kei ira na veitabana vakamatanitu me vaka na Tabana ni Lavo ni matanitu na Finance Ministry ka kena dau ena kena cicivaki na lawa ni vakayagataki ilavo ni 2004 kei na veilawa tale eso me vaka na PSC. Na ituvatuva oqo ena vakarautaki kina edua na ivakarau ni veiqaravi ka na

rawa kina vei ira na dau vakatubu ilavo kei na veitabana vakamatanitu mera cakacakavata ka cavu ikalawa me baleta na veivakatoroicaketaki.

- (xv) Sa dodonu kina tabana ni navunavuci ni matanitu na National Planning Office me vakaitavitaki koya vakavoleka ena vakatulewataki ni vakayagataki ni iyau bula ka me kakua ni vakasabusabutaki na noda iyau bula. Na ituvatuva oqo ena rawa ni vakadeitaki kina na kena vakayagataki vakamatau ka vakayagataki vakavinaka na ilavo.

Vakatoroicaketaki ni tabana ni vakatubu ilavo

E ka bibi na cicivaki vakavinaka ni vei tabana ni vakatubu ilavo, me ra tudei ka vakatoroicaketaki kina na bula vakailavo ka vakauasivi na veivanuynu lalai me vakataka na noda vanua o Viti. Sa vakadeitaka na NCBBF ni sa tu vinaka tu na veitabana ni vakatubu ilavo mera tokona na tubu kei na kena vakawabokotaki na bula dravudravua. E a tu na vakanuinui ni na tubu totolo na bula vakailavo, ia a sega ni vakakina ka sega ni dodonu me na beitaki na leqa oqo vei ira na veitabana ni vakatubu ilavo, ia e baleta saraga na kena sega ni tudei na ivakarau ni bula vakapolitiki kei na kena yaco veitaravi na vuaviri ka mai basika kina na bula veilecayaki, rere kei na taqaya kei na duidui ni tuvatuva ni veiqaravi ka sega ni taucoko kina na ivakarau ni vakatubu ilavo kei na kena qaravi na cakacaka lelevu ni veivakatoroicaketaki, basika kina na leqa ni taukei ni iyau, sega ni rokovi na lawa ka sega ni tudei na bula vakabisinisi.

Ia, e duidui sara vakalevu na ituvaki ni veivakatoroicaketaki e qaravi ena veitabana ni vakatubu ilavo ena noda vanua. E vakarautaka na baqe na veiqaravi ka tautauvata na kena itagede e vuravura se na veika e rawa ni qaravi kina na cakacaka vakailavo mai vanuatani e sa rawa talega ni qaravi ena noda vanua. Ena yasana ka dua na veitabana ka dau maroroya na noda iyau ka tu vinaka tu na kena gacagaca ni veiqaravi e sega ni taucoko na kena cakacaka ni veivakatoroicaketaki. Na iwali ni leqa oqo sa dodonu me veisautaki vakadua na ivakarau ni veiliutaki ni Tabana ni Lavo musuki na FNFP. E ka bibi na tikina oqo ena kena vakavinakataki na veiqaravi ni veitabana vakailavo ka vesuki tu kina na nona iyau na matanitu (government bonds), oqo edua na i cavukalawa ni kena vakalevutaki na nona iyau na matanitu ena veitabana ni vakatubu ilavo se makete ni ivakatubu ilavo. Oqo edua na tikina bibi duadua ena kena veisautaki na gacagaca ni veiqaravi ni vakatubu ilavo.

Vakavinakataki na ivakarau ni nodra veiqaravi na veitabana ni vakatubu ilavo (bond market) ena nona tabaka ena veiyabaki na Tabana ni Lavo ni matanitu na ituvatuva ni nona volitaka na iyau (bond auctions). Na kena qaravi na ituvatuva oqo e sa dodonu me vakavinakataka na Tabana ni Lavo ni Matanitu na nona lalawataka na veivoli se cash flow kei na nona raica rawa talega na Baqe ni Lavo Maroroi na ivakarau ni

kena taqomaki na ilavo kei na kena tuvai edua na ituvatuva me vakarautaki kina na makete ni vakatubu ilavo ka vakatikikitaka edua na ilavo. Ena iwalewale oqo ena vakadeitaka kina na matanitu ni nona ilavo esa maketetaki vakararaba ka sa rawa kina vei ira na dau vakatubu ilavo lalai me volia na nodra ivotavota se bond.

Na kena ikuri sa vakadonuya na NCBBF ni tubu vakailavo ena daumaka sara kevaka e dei tikoga na matanitu ena nona vakatulewa ka tabaki talega ena makete ni ilavo na Stock Exchange.

Sa vakadonuya na NCBBF na kena vakamalumulutaki na lawa ni nodra musuka mai na itaukei ni cakacaka edua na ivotavota kina noda ilavo musuki ka sa dikeva tiko na Baqe ni Lavo Maroroi edua na vakadidike ka vakabauti ni na taurivaka na gaunisala duidui eso me rawata kina na nona inaki ka sosomitaka na ituvatuva oya.

Sa vakadonuya na NCBBF me dikevi tale mada na ivakarau ni vei qaravi ni makete ni ilavo (Capital Market Development Authority) ka me kakua ni veisaqasaqa kei na ivakarau ni nona vei qaravi vakadodonu kei na inaki taumada a duri kina. Sa vakaturi talega me veisautaka na matabose na yacana ka me vakatoka yaca ena itavi ni kena taqomaki na iyau, na Securities Commission.

E dina ga ni sega ni wanonovi ira vinaka na vei baqe ena noda vanua na Baqe ni Lavo Maroroi ena ivakarau ni nodra vei qaravi, e kauwaitaka na NCBBF ni ra sega ni kauwaitaki sara vakalevu na ituvatuva ni nodra vei qaravi na isoqosoqo ni soli dinau kei na veitabana tale eso era soli dinau. Sa dodonu me ra wanonovi matua na veitabana ka ra dau soli dinau ena dua na gauna mai muri. E gadrevi me tu vinaka na gagacaga ni vei qaravi ena nodra wanonovi matua na vei soqosoqo dau soli dinau.

E sa ka bibi me vakatulewataki edua na ituvatuva mera muria na isoqosoqo dau vakatubu bisinisi lalai kei na kena e lelevu, na vakatoroicaketaki ka vakavinakataki na vakacuru ilavo ena taudaku ni veikoro lelevu se na Rural Banking kei na nodra vakauqeti na vei koronivuli mera vakacuru ilavo ka kena ikuri na nodra ivakarau ni vei qaravi na baqe me rawa ni ra vakayagataka na vei qaravi oqo na veikabani vakabisinisi me ra maroroi ilavo kina. Na ulutaga ni maroroi ilavo, vakatubu ilavo kei na vakacuru ilavo e dodonu me okati ena ituvatuva ni Tabacakacaka ni Vuli ena Primary kei na Secondary.

Kena i otioti sa vakatura na NCBBF me cakacakataki se tuvai edua na ituvatuva ni nodra taqomaki na dau vakacuru ilavo kei na kena wali na nodra kudru ena veika era sega ni marautaka.

Tabana e 7: Na veisautaki ni cicivaki ni veitabana vakamatanitu

Okati o Viti ni tu vinaka na kena veitabana vakamatanitu, taucoko na ivakarau ni veiqaravi ka daumaka na itavi e qarava , ia sa seavu tiko mai ni kua. Na revurevu ni va na vuaviri e vakamalumulutaka na veiliutaki vinaka ni matanitu, vakaleqa na bula vakapolitiki, na nodra sa gole vakaiyauyau ki vanuatani na tamata cakacaka era vakaivola ena cakacaka, sega ni cegu na cakacaka butobuto se cakacaka vakailawaki ka sa vakayalolailaitaka na ivakarau ni kena qaravi na cakacaka, na veika e rawati ena cakacaka kei na kena tu vakataki koya se cicivaki koya vakataki koya na veitabana ni matanitu era cicivaki vakabisinisi.

Sa rawa ga kina veitabana vakamatanitu era cicivaki vakabisinisi me ra bulia vou na nodra ilakolako ka qaravi ira vakavinaka na lewenivanua, sa na qai dredre sara vua na Yavutu ni Veisau me taurivaki vakavinaka ni Yavutu oqo e vakaraitaka na nodra gagadre na lewenivanua e Viti. Sa ka bibi kina vei keda e Viti me veisautaki na veitabana vakamatanitu me ra cicivaki vakabisinisi.

E levu na ulutaga e tara ka vakaleqa tiko na nodra veiqaravi ka cicivaki vakabisinisi na veitabana vakamatanitu ka sa dodonu me wali vakatotolo me rawa ni vukea na matanitu ena nodra vukei na lewenivanua o Viti mera bulia vinaka tale na nodra bula. Na imatai ni ulutaga, ena gadrevi kina veitabana vakamatanitu era cicivaki vakabisinisi me savasava na ivakarau ni nodra veiqaravi, ka me kakua ni vunitaki se cakacaka vakabutobuto e matadra na lewenivanua. Sa ka bibi kina na kena rokovi ka dokai na kena taurivaki na lawa ni galala ni tabana ni tukutuku se na Freedom of Information Law ka a veitalanoataki ena Tabana e 4.

Na ikarua, ni leqa levu oya na ivakarau ni nodra veiqaravi na veitabana era cicivaki vakabisinisi ka sa dodonu mera vakavinakataka na veiqaravi vei ira na lewenivanua. E vakacala na NCBBF ni vakamalumulutaka na ivakarau ni veiqaravi ni tabana ni bula, ta ni gaunisala, cakacaka ni wai ni gunu, livaliva, matabose ni koro na cakacaka ni veivakatoroicaketaki raraba ka sa laki vakaleqa tale tikoga na nodra bula na lewe i Viti ka vakabibi o ira na bula dravudravua kei ira na sega ni rawa ka vinaka. Sa vakaraitaka na NCBBF ni vinakata na veisau me vakavinakataki kina na noda qaravi na lewenivanua ena veitabana kece vakamatanitu era cicivaki vakabisinisi.

Sa oti vinaka oqo e 15 na yabaki na kena veisautaki na cicivaki ni veitabana vakamatanitu ka sa dredre me da veiduitaitaka na ivakarau ni veiqaravi. E gadreva o Viti me taurivaka edua na rai vou me baleti ira na veitabana vakamatanitu era cicivaki vakabisinisi ena 21 na senituri mai oqo, ka ra tuvai vakamatau na veitabana vakamatanitu me ra rawata na nodra inaki ena Yavutu ni Veisau ka vakalesui tale

na ivakarau ni nodra tu vakataki ira se qaravi ira ga vakataki ira na veitabana vakamatanitu era cicivaki vakabisinisi. Ena gadrevi kina na kena vakamatatataki na nodra dui itavi na veitabana vakamatanitu kei ira na cakacaka vakamatanitu, na nodra vakatabui na dau ni politiki mera vakaitavi ka tu na kena ivakarau mera rokova na yavu ni nodra digitaki. Sa dodonu me navuci vakavinaka na veisau ka tarava e vauca na veitabana vakamatanitu, na kena iyau, na kena cicivaki, na ivakarau ni veiliutaki mai na nodra valenivolavola na Prime Minister kei ira na nona ivakalesilesi. Ena vakaturi ka tau edua na lewa matau ni nodra vakacacacakataki na iwiliwili dodonu ga ni tamata cakacaka e dodonu me ra cakacaka, vakarautaki edua na ituvatuva ka veisautaki na iwalewale ni veiqaravi ni Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu se PSC ka vakavinakataki talega na kena qaravi se cicivaki na veika vakailavo ni matanitu, vakavinakataki ka vakatotolotaki na kena veisautaki na kena cicivaki vakabisinisi, ka me rawati vakavinaka na kena inaki kei na gauna yalataki, me kua ni sivia na uma ilavo me na vakayagataki kina ka vakalailaitaki na tamata cakacaka ena veitabana vakamatanitu era cicivaki vakabisinisi.

E vakanamata na NCBBF ena ituvatuva e rawa ni vakavinakataki me rawa ni qaravi vakavinaka kina na Yavutu ni Veisau. Sa vakatura na NCBBF me vakavinakataki na ivakarau ni tuvatuva ka soli na galala vei ira na lewe i Viti mera vakaraitaka na nodra nanuma ena ituvatuva ena vakatoroicaketaki kina na veitabana vakamatanitu era cicivaki vakabisinisi, ka vakavinakataki talega na ivakarau ni nodra cakacakavata na veitabana vakamatanitu.

Sa dikeva tale tikoga na NCBBF na ivakarau ni nodra veiqaravi na veitabana e qaravi keda vakatabakidua na kawa itaukei ka raica na noda tiko vinaka. Sa vakadeitaka na NCBBF ni sa dodonu me veisautaki eso na kena gacagaca meda vukei kina na kawa itaukei ka vakalevutaki na nodra vakaitavi na itaukei me yaga vei ira na nodra vakaitavitaki ira ena veika vakabisinisi, buli vou edua na draki ni veisau, veiliutaki vinaka, vakavinakataki na ivakarau ni kena cicivaki na bisinisi ni itaukei. Ena gadrevi kina vei tabana eso mera vakabulabulataka na nodra itavi se na ivakarau ni nodra veiqaravi kei na kedra inaki me vaka e virikotori tu ena Lawa ni iTaukei na Fijian Affairs Act. E vakabauta na NCBBF ni kaukauwa e rawa ni vakavinakataki na ivakarau ni nodra bula na itaukei oya na qele, me vaka ni taqomaki tu vakalawa ena Yavu ni Vakavulewa na nodra taukena na nodra qele, sa dodonu talega mera raica ni kena vakayagataki vakavinaka na nodra qele ka sega tu ni vakayagataki. Sa dodonu kina Matabose ni Qele Maroroi me vakaitavitaki koya ena cakacaka bibi oqo.

Tabana E Walu: Na Veiliutaki Vinaka E Viti

Na drau ni pepa eda sa wilika oti e tukuni kina vakararaba na veisau ena gadrevi me yaco e Viti. E levu sara na cakacaka e dodonu me caka me vakalesui tale kina

na veiliutaki vinaka ni matanitu, vakawabokotaki na vuaviri, dua ga na yaca eda kilai vakararaba kina, na veika e vinaka veikedu, vakavinakataki na rawa ka ni bula vakailavo, vakawabokotaki na bula dravudravua ka qaravi vakavinaka na veilutaga tale eso. E sega ni ka rawarawa na cakacaka oqo. E na taura edua na gauna balavu ka vakayabaki me dei tale kina na noda ilakolako. Meda taroga se o cei me na qarava taucoko na cakacaka oqo me dei kina o Viti?

Oqo saraga na nodra itavi na veiliutaki e Viti, sega walega ni o ira na dau ni politikiki, cakacaka vakamatanitu, yatu e liu ni lotu, lewenivanua, o ira na veiliutaki ena vanua ni cakacaka kei ira na dau bisinisi taucoko ena noda vanua. Na veiliutaki edua na gagagaca e veivakurabuitaki ka vakaduavataki keda na mata dui kaikai eda veitalanoataka tu ena veisiga na vanua eda sa mua tiko kina ka da vinakata meda vakaitavitaki keda me baleta na noda tiko vinaka na lewe i Viti.

Na cakacaka ni veiliutaki e levu tu na kena itagede, ena loma ni matanitu se taudaku ni matanitu. Na itavi ni veiliutaki ni lewenivanua e vakadeitaka ka vakadodonutaka na noda ilakolako vakapolitikiki, na veitabana vakabisinisi, veitabana vakamatanitu kei na isoqosoqo sega ni okati vakamatanitu, na lotu kei na isoqosoqo vakalotu, ka tu talega na isoqosoqo vakalotu na ivakatagedegede ni veiliutaki e okati kina na vanua kei na turaga ni vanua ena loma ni dua na itikitiko.

O Viti e sa tu oqo ena dua na tai ni gaunisala se sa na vaka e vei na nodra ivakarau ni veiliutaki mera kauti keda yani ki liu. E ka bibi na ivakarau ni veiliutaki vinaka e Viti, savasava ka cakacaka vakadodonu.

E vakabauta na NCBBF ni dua na tikina e luluqa ka malumalumu e Viti oya na ivakarau ni veiliutaki vakapolitikiki. Sa kena gauna oqo me vakatoroicaketaki kina na bula vakapolitikiki ka me liu taumada na veika e baleti keda ka sega ni baleti koya ka veiliutaki se edua ga na kawa tamata. Sa dodonu meda vakadeitaka na noda ilakolako ena Yavutu ni Veisau ka me da duavata ka cakacakavata. Sa levu na ivakarau duidui eso ni veiliutaki esa yaco oti ena noda vanua. Na veika dina e gadreva o Viti oya na kena veisautaki na ivakarau ni veiliutaki meda toso kina ki liu ena dua na ilakolako vou me vaka e vakatura tiko na Yavutu oqo.

Meda kua talega ni guilecavi ira na lewenivanua ka vakaleqai ira na ivakarau ni veiliutaki. Na itavi ni veiliutaki ni marama ena gadrevi me rogoci talega na domodra. Na veisautaki ni walewale ni veiliutaki ena vakatautaki kina na veisautaki na noda ivakarau, ka tu eso na ituvatuva e rawa ni vakauqeti me yaco kina na veisau. Ena gadrevi talega edua e dau veiliutaki vinaka ena dua na valenivolavola me cicivaka na ivakarau ni veiliutaki vinaka ka me na qai dau dikevi.

O ira na veiliutaki e dodonu mera tudei ena draki ni veisau cava ga era sotava.

Na imatai: e dodonu me matata ka ra kila vinaka na cakacaka e gadrevi me caka. E dodonu me matata na ilakolako kei na inaki ni cakacaka me na qaravi me rawa ni vakayavutaki kina vakavinaka na itosotoso. Sa dodonu vua edua na dau veiliutaki me maroroya vinaka sara na kena irogorogo ka me kakua ni yalayala ni rawa ni cakava.

Na kena ikarua: E dua na veiliutaki esa dodonu me vulica me veiliutaki vinaka. E dua na veiliutaki e dodonu me kila na iwalewale ni vakatubu ilavo, qarauni vakavinaka na iyau kei na tamata cakacaka me vakataki Gandhi kei Martin Luther King.

Na kena ikatolu: Sa dodonu vua edua na veiliutaki me vulica me ivakarau vinaka me vaka edua na veiliutaki vinaka. Me vinaka na yalona kei na ituvaki ni yagona ni nona veiliutaki. Totoka na kena irairai ka daumaka na nona veimaliwai, taucoko na nona veivakabauti, ka sa kena ibalebale ni veiliutaki vinaka e dodonu meda vakabauta ni rawa ni qarava vinaka na nona itavi. Sa dodonu vua edua na veiliutaki me maroroya na kena irogorogo ka itovo vinaka, dau veikidavaki ka veikauwaitaki. Sa dodonu me na dau liu taumada ga o koya edau ni veiliutaki ka vakamatautaki koya ena draki ni bula kecega ena veika e vakabauta ka tutaka nina vinaka kina na ivakarau ni nona veiliutaki. E dua na veiliutaki e sa dodonu me tiko vua na yalo kei na i gu ni nona via vakaraitaka na nona vakasama, taqomaki koya rawa mai na veibeitaki kecega.

Sa dodonu talega vei ira na veiliutaki me ra vulica me ra vakabibitaka na nodra cakacaka ena nona gauna ga. E ka bibi na kena veisautaki na ituvatuva vakacacacaka ni kevaka e sotavi na dredre ena veika e dodonu me rawati. E ka bibi na kena rawati taucoko vakatautauvata na inaki ni veiqaravi, ka sa dodonu vua edua na dau ni veiliutaki me cakacaka ena vanua e vakilai kina na politiki. E ka bibi talega na kena vulici na veiliutaki ni sa tu kina na vakanuinui ni lewenivanua ni na totolo na veiqaravi kara vakacegui vakatotolo na lewenivanua.

Tabana E Ciwa: Vakabulabulataki Ni Veivoli Kei Na Veiwekani Ena Veiyasai Vuravura

E dua na bolebole levu na nona vakaitavitaki koya tiko o Viti ena buturara ni veiwekani kei ira na veimatanitu ena veiyasai vuravura tale eso, e dina ga ni matanitu lailai ka tu duadua mai vei ira na veimatanitu lelevu era kena dau ena veivoli. E mai drakidrakita sara na veiwekani ena gauna ni vuaviri ni 1985.

Ena i ka 5 ni Tiseba, 2006, e vakila sara kina o Viti na dredre ni nona veiwekani ena veivoli kei ira na veimatanitu tale eso. Na nona isema ni veiwekani talega o Viti kei ira na veimatanitu ena pasivika e mai basika talega kina na duidui ka qai kuria

na vakatatabu ni veilakoyaki. E sasaga o Viti me vakavinakataka tale na ituvaki ni vakatubu ilavo kei na bula vakailavo esa qai dredre dina ga ni sa tubu tale tikoga na isau ni kakana kei na isau ni waiwai. E ka bibi talega na kena vakalesui tale na veiliutaki galala ni noda palimedi sa na qai taucoko talega na isema ni noda veiwekani. E gadreva o Viti e toso ki liu ena gauna totolo duadua ka taurivaka na veisau ni walewale ni veidigidigi me rawa ni vakayacori kina na veidigidigi ena gauna totolo duadua. Oya na vuna e gadrevi kina vakatotolo me vakavinakataka na noda veiwekani kei ira na veimatanitu ena veiyasai vuravura ena ituvatuva sa vakaraitaki yani oqo e ra.

Na bolebole levu vei Viti oya me vakalesuya tale na kena irogorogo. Sa dodonu me vakanamata na nona ituvatuva o Viti mai vanuatani me vakavinakataka na isema ni nona veiwekani kei ira na veimatanitu ena noda vuravura ena kena vakalesui tale na veiliutaki galala kei na nona vakaitavi o Viti ena cakacaka lelevu ena veiyasai vuravura, rokova na veiyalayalati esa yalayala tu kina o Viti ka vakavinakataka na ivakarau ni nona veivoli.

Na cakacaka ni veivoli e sa dodonu vei Viti me vakalevutaka na veika e rawata me rawa ni vinaka kina na rawa ka ni nona bula vakailavo, oqo edua na tikina bibi ena kena valuti na dredre eda sa sotava tiko e vuravura edaidai. E dua na matanitu lailai vakataki keda ka dola vakarawarawa tu na nona bula vakailavo ena rawarawa talega na kena kasura. Me vaka ni tu tani tu mai o Viti e sa ka bibi kina me vaqacacotaka na nona veiwekani kei na ivakarau ni nona veivoli kei ira na veimatanitu tale eso ena noda vuravura, vakavinakataka na nona ivakarau ni veivoli ka vakayagataka vakavinaka na veivuke era dau lomasoli mai kina na veimatanitu. Sa dodonu vei Viti me dabe ka dikeva mada vakavinaka ni bera ni vakaitavitaki koya ena cakacaka ni veivoli. E levu tu na veivuke era solia mai na veimatanitu lelevu tale eso ia e sega ni vakayagataka tiko vakavinaka o Viti.

E tiko na gagadre meda vukei ena veivoli mai vei ira na veimatanitu era sa tu vakarau mera vukei Viti mera bulia cake edua na draki ni veivoli ni gagacaca ni veivakatoroicaketaki. E levu na veivuke se veivoli era soli tu mai vakarawarawa na veimatanitu lelevu ena noda vuravura, vakailavo ena Baqe ni Vuravura kei na beqa tale eso era veiqaravi tiko oqo ena noda wasa Pasivika.

E dua na itavi bibi e sa dodonu me ratou qarava na valenivolavola ni mata nei Viti mai vanuatani ena nodra kerei na veimatanitu tani kevaka e rawa ni vakarautaka yani o Viti na tamata cakacaka me ra laki cakacaka ivalagi. Nai walewale oqo ena yaga vakalevu veikeda ni lewe levu era na vakau ilavo mai vanuatani.

Na vuravura ni veivoli sa vakilai tikoga na kena dredre e vakadinadinataki na tikina oqo vei ira na veimatanitu era se qai lewena walega oqo na isoqosoqo ni veivoli e

vuravura (WTO), ka rau vauci tu ena dua na ivakarau ni veivoli ka sa dodonu me ra rokova ka ra veivosakitaka vakamatailawalawa ni sa lavaki talega edua na ivakarau vei koya na matanitu e vinakata me maketetaka na nona ivoli. Na dredre ni sa tubu na isau ni veivoli e sa na vakila sara o Viti na kena drakidrakita ni sa toso totolo sara tiko na ivakarau ni veivoli e vuravura.

Sa dodonu me vaqacotaki na vanua ni veivoli, korotinitaki (quarantine) ni ivoli, tabana ni kasitaba, kelekele ni waqa kei na curuvanua. Na kena ikuri oya ni sa dodonu talega me ra vaqarai eso na vakaillesilesi era kila vinaka na cakacaka ni veivoli, veivosakitaki ni ivoli kei na veika e gadrevi me vakatubutaki mera laki veiqaravi ena valenivolavola nei Viti mai vanuatani.

E tu na gagadre me vakabulabulataki na kena taqomaki na noda iyalayala se Border Control ka vakabibi na nodra qarauni vakavinaka na dau vakacaca ka rawa ni vakaleqa na noda vanua. E dina ga ni takiveiyaga tiko na ivakadinadina ni sa tiko na isoqosoqo dau vakacaca ena noda iwasese ena Pasivika ia sa rawa ni ra gole mai me ra mai vakayaco lomadra, ia kevaka e sega ni qarauni vakavinaka kena yadravi na noda iyalayala se na kena vaqacotaki na Border control.

Ena gauna sa tu galala kina o Viti, sa dolava talega na nona katuba ni nona vakadeitaka na nona veiwekani kei ira na veimatanitu tale eso ena noda vuravura ena cakacaka ni veivoli kei na veiwekani ni matanitu. Mai na gauna oya ni sa tubu totolo tiko na cakacaka ni veivoli ena veiyasai vuravura e laurai ni o Viti e bera vakalevu sara ni toso vata kei na gauna ni veisau ka vakabibi tiko oqo ena buturara ni veivoli. Na noda bera e sa yali kina vei keda na galala ni veivoli.

Tabana E Tini: Taurivaki Ni Tuvatuva Kei Na Nona Wanonovi Matua

Na Tabana e 10 e vakamatatataka vei keda na ituvatuva eso e sa taurivaka ka wanonova matua na Yavutu ni Veisau. Na kena taurivaki vakavinaka na ituvatuva oqo ena vakamacalataki kina vakavinaka na nodra nanuma kei na nodra gagadre na lewenivanua ena Yavutu ni Veisau. Sa dodonu me taurivaki talega edua na ituvatuva me wanonovi kina vakavinaka na ituvatuva ka me toso cake tikoga na kena vinaka.

Na kena vakadeitaki ka taurivaki na ituvatuva ni Yavutu ni Veisau ena wasei na itavi ka vakayacori talega na cakacaka ni veivakasalataki meda okati kece kina na lewenivanua e Viti, matanitu, veitabana cicivaki vakabisinisi, vei soqosoqo sega ni okati vakamatanitu kei na veikabani lelevu era kena dau ena bisinisi.

Sa na yaga kina matanitu ni veiliutaki me liutaka na itavi ni kena taurivaki na ituvatuva oqo ni na muria tikoga na ituvatuva vakayabaki na Annual Corporate Plan

kei na kena gacagaca vakailavo vei tabana yadua ni matanitu era na veivakasalataki kina na veitabana vakabisinisi kei na isoqosoqo sega ni okati vakamatanitu.

Sa tiko na igu ni kena sasagataki me taurivaki na ituvatuva ni matanitu ena kena veitabana me vaqacacotaki na kena wanonovi. Sa na lavaki vei ira yadua na vei Vunivola Tudei me ra raica na kena duri ka cicivaki vakavinaka na ituvatuva raraba na Annual Corporate Plan kei na kena vidavidai vakavinaka na kena votavota vakailavo, qarauni talega vakavinaka na kena cakacakataki na Yavutu ni Veisau ena ituvatuva vakayabaki se ACP.

Ena vaqacacotaki ena vica vata na ivakatagedegede, ena itagede vakapolitiki, veiliutaki vakacacacaka kei ira na dau ni bisinisi.

Nai vakatagedegede vakapolitiki, e kauwaitaka na vakatulewa ni Bose Yaco, Komiti lailai ni Bose Yaco kei ira na vei Minisita. Na nodra vakatulewa ena vinaka ka vukea talega na kena cakacakataki vakadodonu na i naki ni Yavutu ni Veisau.

Na vakatagedegede ni veiliutaki vakacacacaka, ena dusia na gaunisala kei na nodra cakacakavata na veitabana vakamatanitu ena kena qaravi vakavinaka na cakacaka lelevu e sa tuvai oti tu me na qaravi. Ena gadrevi kina ituvatuva vakacacacaka vakayabaki (ACP) me sema vakavoleka kei na veika ena rawa mai na Yavutu ni Veisau. Ena dau vakayacori na bose se veitalanoa vakawasoma kei na Komiti lailai ni veivakatoroicaketaki

Na vakatagedegede baleti ira na dau ni bisinisi, e dua na tikina bibi vei ira na vakaitavitaki ira me rawa ni cici vinaka na Yavutu ni Veisau, na matanitu, vei kabani cicivaki vakabisinisi kei ira na isoqosoqo sega ni okati vakamatanitu era na qarava na kena cakacakataki na Yavutu me yaga raraba vei keda na lewenivanua. Ena qarava na kena cakacakataki na National Peoples Charter Council kei ira na mata komiti lalai. Ena vakabibitaki na kena wanonovi vakamatua, dau dikevi lesu ena veigauna ka laurai na malumalumu me vakavinakataki.

Ogo na vei duru ka me ra na yavu tudei ni kena cakacakataki na Yavutu ni Veisau, ka me taurivaki ka wanonovi matua sara ena veigauna. E wase vaka va na gauna yalataki ni kena cakacakataki na vei duru ogo me vaka e vakamacalataki tu ena Yavutu ni Veisau kei na Vola Tukutuku ni Tuvaki ni noda vanua kei na kena Bula Vakaiyau (SNE Report): **(i)Vakaliuci taumada (Yabaki 1 – 2008/2009), (ii)Loma ni Rua kina Tolu na yabaki, (iii)Va kina Ono na yabaki, (iv)ena loma ni 20 na yabaki.**

Sa vakarautaki edua na itukutuku matailalai ni kena wanonovi matua na ivakarau ni veiqaravi. E wasei tiko vaka tinikadua na yavu lelevu ni Yavutu ni Veisau. Era ya

dua na yavu e vakamacalataki tiko kina na veika e dodonu me rawati ka sema vata kei na Key Performance Indicators (KPIs), na veitabana era dodonu mera qarava na kena cakacaka kei na gauna e dodonu me vakacavari kina. Na iwasese lelevu era sa biubiuvata ka dua talega na kena gauna yalataki me vakacavari kina na kena cakacaka.

Na vinaka ni kena taurivaki eso na veiulutaga, edua na tikina bibi ni kena sasagataki tiko na Yavutu ni Veisau me vaka na kena veisautaki na iwalewale ni veidigidigi, veisautaki na yavu ni vakavulewa kei na kena veisautaki na lawa, vakarautaki edua na ituvatuva vou kei na kena vakarautaki edua na ituvatuva ni veiliutaki.

Na kena wanonovi matua na veiqaravi oqo, e sa ka bibi kina kena duri edua na tabana ka soli kina na kaukauwa me raica na kena qaravi na gacagaca taucoko e vinakati. Sa dodonu me tauyavutaki na Matabose ka vakatokai tiko na National People's Charter Council (NPCC) me raica na kena muria vakavinaka na ituvatuva ni veiqaravi ka vola vaka itukutuku na toso ni cakacakataki ni Yavutu ni Veisau.

O ira na lewena na matabose ni NPCC ena gadrevi kina mera na matataki vakatautauvata na lewe i Viti, ena okati kina o ira mai na matanitu, lewe ni palimedi, na veitabana cicivaki vakabisinisi, Matabose Levu Vakaturaga, soqosoqo sega ni okati vakamatani, soqosoqo lotu, matabose ni yasana, matabose ni veivakasalataki kei na vei soqosoqo ena noda itikotiko.

Na NPCC ena wanonova na veika taucoko e rawa mai na Yavutu ni Veisau kei na vei tikina duidui ka vakatokai tiko na Key Performance Indicators (KPIs). Na NPCC kei na komiti lailai se "Sub Committee's" (SCOMs) ena soli veiratou na galala me dikeva na toso ni KPIs. Edua na tikina bibi oya na kena dikevi lesu na yaga ni vei komiti lalai oqo kei na itukutuku kece e solia me na dau dikevi.

Na itavi ni NPCC e okati talega kina:

- (i) Na kena cakacakataki na Yavutu ni Veisau kei na veika ena rawati mai kina
- (ii) Vakarautaki edua na matabose me na veitalanotaki kina kei ira na veikabani vakabisinisi, na matanitu kei ira na isoqosoqo tale eso na gacagaca ni veivakatoroicaketaki raraba
- (iii) Na nodra tuberi me baleta na Yavutu ni Veisau, veiliutaki vinaka ni matanitu, dua ga na yaca eda kilai raraba kina kei na veiulutaga e nanuma na matabose ni ganiti keda

Me tokona na cakacaka ni NPCC, 11 na mata komiti lalai (SCOMs) tauyavutaki me raica na kena cakacakataki na veitabana yadua ka yavutaki ga mai ena cakacaka

lelevu. Na mata komiti na SCOMs era na lewena na mata mai na matanitu, veitabana cicivaki vakabisinisi kei na veisoqosoqo tale eso. Na kena qarauni na cakacaka levu oqo, ena dau bose vaka 4 na matabose na SCOM ena loma ni dua na yabaki.

O koya ena liutaka na mata Komiti lailai:

- (i) me na dau vakarautaka edua na ituvatuva ni bose ni 4 na SCOM ena nona vakasalataki na valenivolavola liu.
- (ii) Dau vakayaco bose me raica na ituvatuva vakacakacaka ena veivuke ni valenivolavola liu. Na inaki ni veivosaki me wanonova matua na toso ka me raica talega ni rawa vakavinaka na KPIs, vaqara na dredre kei na gaunisala cava e rawa ni wali kina
- (iii) Vakarautaka edua na ivola tukutuku ka vakatura na vakatutu i na bose ni NPCC

Ena tauyavutaki edua na valenivolavola ena nodra valenivolavola na Prime Minister me tokona na NPCC kei na kena itavi taucoko sara. E tiko na gagadre me ra vakacakacakataki na vakaillesesi mera tokona na NPCC. E rabailevu ka dredre na veikulutaga eso ena vakaitavitaki koya kina na valenivolavola ka sa dodonu me vakaiyaragitaki vakavinaka ena gagagaca taucoko ni veiqaravi kei ira na kena dau.

Na valenivolavola:

- (i) Ena vakatulewataka o cei me na liutaka na SCOM kei na tabana ni matanitu cava, tabana era cicivaki vakabisinisi, isoqosoqo era sega ni okati tu vakamatanitu se na itavi vakacakacaka cava era sema kina SCOM;
- (ii) Vakatulewataka na kena taurivaki kei na kena wanonovi matua na cakacaka lelevu era na dui qarava na veitabana vakamatanitu ka laurai na toso e namaki ni na basika ka vakarautaki na kena itukutuku ena yabaki ka tarava me vakarautaki kina na kena vakailavotaki, vukea na iliuliu ni bose na kena vakarautaki na ituvatuva ni bose
- (iii) Vakauta na ituvatuva ni bose ena veivosakitaki ki vei ira na Vunivola Tudei ni veitabana vakamatanitu, kabani kei na isoqosoqo era sega ni okati vakamatanitu
- (iv) Veitalanoa vakawasoma kei ira na veitabana vakamatanitu me kilai kina na rabailevu ni kedra itukutuku esa tu rawa
- (v) Vakaduria edua na iwalewale ni veisolitaki itukutuku kei ira na veitabana vakamatanitu ka me ra tokona na valenivolavola
- (vi) Vakarautaka na tiki ni siga me na vakayacori kina na veivosaki ka tukuna vei ira na lewe ni SCOM, vakaraitaka rawa na veikulutaga ena veivosakitaki kei na veika vakafika me na vakarautaki

- (vii) Vakarautaki edua na ivola tukutuku me yavutaki kina na nona itukutuku na iliuliu ni bose ka me na laki vakaraitaki kina NPCC

Era na cau talega na Vunivola Tudei ena kena taurivaki ka wanonovi matua na Yavutu ni Veisau

- (i) Vakadeitaka ni rau sema vakavinaka kei na ituvatuva raraba na Annual Corporate Plan, Yavutu ni Veisau kei na kena votavota vakailavo. E dodonu me cakacakataki vakavinaka ka dina na veika taucoko e qaravi, sa dodonu me rawa vakavinaka ka vakayagataki ga kina na veika esa tu rawa ena veitabana vakamatanitu kei na nodra veitokoni ka duavata na veitabana vakamatanitu tale eso me rawa na inaki me sotava na gauna yalataki.
- (ii) Tuvani vakavinaka na gacagaca vakacacacaka me laurai na veika me na warati ka cakacakataki ena People's Charter kei na ituvatuva vakayabaki; kei
- (iii) na kena laki rogoci na bose ni SCOM's kara na tiko kina na vakaillesilesi ni veitabana vakamatanitu kara sema vakavoleka kina ena ulutaga ena veitalanotaki

Na toso ni kena cakacakataki, taurivaki ka wanonovi matua ena dau dikevi lesu ni cava na veiwasewase taucoko e 4.

Na kena isoqoni

Eda veisemati, e tu na keda isema eda veisemati vinaka tu kina, ia e duidui na noda raica na veika e sa toka oqori e cake, eso na ulutaga ena gadrevi me cakacakataki vakatotolo. E tu na qele ia se sega na inaki duidui eso me na qaravi kina, edua na ulutaga ka basika kina na kena macala me vakataka na Tabana ni Teitei, Tabana ni Saravanua, kei na Veivakavaletaki. Na bula dravudravua e veivakaleqai kina bula vakailavo ni matanitu. Na lawa ni galala ni tabana ni tukutuku se na Freedom of Information Act e vakabauti ni na veisautaka na ivakarau ni veiqaravi ni veitabana vakabisinisi. Kevaka e sega ni rokovi na dodonu ni lewenivanua yadua ena rawa ni vakadredretaka na noda toso ki liu.

Ena rawa ni cakacaka na veiulutaga tale e vuqa ena gaunisala duidui eso. E dua na kena ivakaraitaki na noda lawa ka sega ni rokovi se ra taura vakabibi na veimatanitu sa oti yani, ka vakatalega kina na leqa ni veiliutaki ni matanitu nei Rabuka me kacivi iratou na Komiti ni Lavo na Public Accounts Committee me ratou mai vakaraitaka na leqa ni kena vakasabusabutaki na iyau ni matanitu.

Eso tale na ulutaga e dodonu meda kila okati kina na kena sa mate saraga na ivakarau ni veiliutaki vinaka e Viti, malumalumu na kena cicivaki eso na veitabana ni bisinisi me vakataka na tabana ni bisinisitaki ni suka, maketetaki ni ivoli ni teitei, malumalumu na cicivaki vakabisinisi ni veitabana vaka matanitu, sega ni tudei na ivakarau ni veiliutaki ka luluqa na cakacakavata ena so na vanua.

Sa dodonu me dau vakasamataki vakavinaka na vei ulutaga se ituvatuva ni kena qaravi edua na tabana. Na tikina ka via vakabibitaki tiko oya ni leqa na ituvatuva ni kena cicivaki edua na tabana ena vakilai na leqa ni bula vakailavo ena noda dui tikotiko, tubu kina na bula dravudravua, ni vinaka na ituvatuva ena daumaka na rawa ka vakailavo. Na inaki levu duadua oya na kena buli vou edua na tabana me qarava vakavinaka na ituvatuva ni veiliutaki vinaka. Sa na rawa talega ni laveta na ivakatagedegede ni rawa ni bula vakailavo ena noda dui tikotiko. Oqo edua talega na gaunisala ni noda raica na tubu ni rawa ka.

Na cakacaka levu ena gauna oqo oya na kena muri vakavinaka edua na ituvatuva ka vakatokai tiko na Yavutu ni Veisau, Bula Sautu kei na Toso ki Liu, me buli vou o Viti, meda bula veicurumaki ka sega kina na veivakaduiduitaki vaka mata tamata, veikilai itovo, duavata, cicivaki vakavinaka na matanitu, edua na matanitu e veiliutaki galala ka tutaka na sautu ka sega kina na veivakaduiduitaki, rokovi na lawa kei na dodonu ni lewenivanua yadua.